
Economia i gènere

PID_00244049

Carme Díaz
Rosa M. Ortiz

Temps mínim de dedicació recomanat: 4 hores

Universitat
Oberta
de Catalunya

Índex

1. Introducció a l'economia feminista: història, crítica i nous enfocaments.....	5
1.1. L'inici d'un nou paradigma d'anàlisi econòmica des de les precursors fins a l'actualitat	5
1.2. De l'androcentrisme de la disciplina econòmica als plantejaments de l'economia feminista	7
1.3. Els enfocaments alternatius de l'economia feminista	14
2. Temps i treballs en l'economia.....	18
2.1. Els diferents treballs: del treball domèstic al treball de cures	18
2.2. Com es mesuren i valoren els diferents treballs? Principals problemes i limitacions	22
2.3. Desigualtats en els treballs i usos del temps	27
3. Capitalisme neoliberal: crítiques i alternatives des de l'economia feminista.....	32
3.1. Capitalisme patriarcal	32
3.1.1. Introducció	32
3.1.2. Treball de cures i esfera mercantil	32
3.1.3. Explotació: més enllà del treball mercantil	35
3.2. Globalització neoliberal i conflicte capital-vida	35
3.2.1. Introducció	35
3.2.2. Polítiques d'ajustament estructural	36
3.2.3. El conflicte capital-vida en el capitalisme patriarcal neoliberal	39
3.3. Crisi multidimensional	40
3.3.1. Crisi financera	40
3.3.2. Crisi de cures	42
3.4. Sostenibilitat de la vida, <i>buen vivir</i> , centrar la vida	44
Bibliografia.....	47

1. Introducció a l'economia feminista: història, crítica i nous enfocaments

1.1. L'inici d'un nou paradigma d'anàlisi econòmica des de les precursors fins a l'actualitat

Des dels orígens de la disciplina econòmica, que es poden situar al segle XVIII, hi ha hagut dones repensant i qüestionant el que deien els grans economistes, tot i que no va ser fins als anys setanta del segle XX que la denominada economia feminista va agafar força. Des de la perspectiva feminista, s'analitza el diferent posicionament de dones i homes en l'economia i les vinculacions entre el capitalisme i el patriarcat, i es critica que l'economia tradicional hagi confinat el seu estudi als límits del mercat.

El terme *economia* té les seves arrels en la paraula grega *oikonomia*, que significa «gestió de la llar». En aquest sentit, es podria deduir que la disciplina econòmica hauria de considerar la producció realitzada a les llars al marge del mercat, però això no ha estat mai així, ni tan sols en els seus orígens. Com a resposta a aquest fet, l'economia feminista qüestiona el biaix androcèntric d'aquesta disciplina evidenciant que les seves anàlisis se centren únicament en el mercat, ometent i exclouent l'activitat no remunerada o sense cap valor mercantil desenvolupada a les llars principalment per les dones i que té com a finalitat la cura de la vida.

Això suposa qüestionar les bases sobre les quals s'ha fonamentat tradicionalment l'economia, desconstruint els seus conceptes i models. No es tracta d'afegir les dones als models i estadístiques econòmiques existents, sinó que l'economia feminista aposta per un canvi radical de l'anàlisi econòmica, fet que suposa una transformació de la disciplina construint una economia que, d'una banda, integri els treballs realitzats per homes i dones i, de l'altra, consideri com a objecte central el benestar i la sostenibilitat de la vida humana, concepte sobre el qual s'anirà parlant al llarg d'aquesta assignatura (Carrasco, 2006a).

Aquest primer apartat tractarà, en primer lloc, de la manera com es va iniciar l'economia feminista –considerant el paper de les precursors fins a la consolidació d'un cos teòric i empíric–; en segon lloc, de quines són les crítiques que l'economia feminista fa de l'androcentrisme de la disciplina econòmica, i, en tercer lloc, de quins són els seus plantejaments principals. En relació amb l'inici de l'economia feminista, el seu desenvolupament com a teoria i línia d'investigació ha tingut lloc fonamentalment en les darreres quatre dècades. No obstant això, es pot parlar que ja al segle XIX i a la primera meitat del segle XX diverses dones economistes debateren sobre alguns temes que poste-

Contingut complementari

Aquest primer apartat està basat principalment en el capítol «La economía feminista: una apuesta por otra economía», de Cristina Carrasco, del llibre de María Jesús Vara, *Estudios sobre género y economía*, Madrid: Akal, 2006.

riorment serien objecte d'estudi de l'economia feminista. Com a resposta al pensament econòmic clàssic, aquestes dones mostraren el biaix androcèntric de les seves anàlisis i reclamaren el dret de les dones a tenir un lloc de treball remunerat i que no es produïssin desigualtats laborals i salarials entre homes i dones.

En el següent subapartat, destinat a la crítica del biaix androcèntric que fa l'economia feminista als diferents corrents econòmics, s'estudiarà la resposta que aquestes dones economistes precursors van donar als economistes clàssics. Tot i aquests inicis pioners, no és fins als anys 80 del segle XX que l'economia feminista pren força com a camp teòric i empíric. Un factor que va afavorir aquest apoderament va ser l'ús de conceptes com gènere o patriarcat, que van ser clau per a la teoria i la pràctica feministes. Aquests conceptes, que tenen el seu origen als anys 70 durant la segona onada del feminisme, permeten relacionar les desigualtats entre homes i dones amb aspectes estructurals. D'aquesta manera, les desigualtats econòmiques entre dones i homes no es podrien solucionar simplement amb la incorporació de les dones al mercat laboral en igualtat de condicions, sinó que formarien part del sistema. Tal com veurem a l'apartat 3, el capitalisme no es pot deslligar del patriarcat ni de les relacions de gènere que s'hi estableixen. D'altra banda, i relacionat amb l'anterior, una altra aportació fonamental del feminisme de la segona onada és la que té a veure amb la visibilització de l'esfera domèstica i de la seva relació amb l'esfera pública i mercantil, fet que constitueix un aspecte central del capitalisme patriarcal. Per tant, no es tracta d'enfocar l'anàlisi de les desigualtats econòmiques entre homes i dones únicament dins de l'àmbit mercantil, ja que aquest està estretament vinculat amb tot el treball i les relacions que es donen a les llars.

A la dècada dels 90 es van consolidant els estudis i la producció teòrica en economia feminista, i comença a ser habitual que a les universitats es vagin creant centres de recerca, departaments i assignatures en aquesta àrea. No obstant això, val a dir que els plantejaments de l'economia feminista no han estat incorporats al cos central de l'economia, que no ha integrat les seves aportacions ni les seves crítiques.

Una data decisiva per al desenvolupament de l'economia feminista fou la Conferència Anual de l'American Economic Association el 1990, quan aquesta va incloure per primera vegada un panel relacionat específicament amb les perspectives feministes de l'economia. Aquest procés es consolida amb la creació de la International Association For Feminist Economics (IAFEE) el 1992 als EUA; organització plantejada com un espai de debat de les diferents corrents d'economies feministes. Des d'aquests anys, es van desenvolupant tant teories com recerques en una gran amplitud de temàtiques, que van des de la crítica metodològica i epistemològica de les tradicions existents fins a la construcció de nous models d'anàlisi. Entre aquestes temàtiques destaquen: la discussió sobre el treball domèstic com a concepte, l'anàlisi de les seves característiques i les propostes i debats entorn de la seva comptabilitat; l'estudi sobre la parti-

cipació laboral de les dones; l'anàlisi de les polítiques econòmiques i els seus efectes desiguals, destacant darrerament l'estudi de les mesures d'austeritat preses arran de la crisi financera; la visibilització d'altres crisis com la crisi de cures; les qüestions relacionades amb el gènere i el desenvolupament; els estudis d'usos del temps; o el desenvolupament de nous enfocaments centrats en la sostenibilitat de la vida.

Cal tenir en compte que, tot i els elements comuns de l'economia feminista, aquesta no respon a un pensament monolític a causa de la diversitat de persones que desenvolupen la seva tasca investigadora, teòrica o política dins d'aquest àmbit. A més, l'economia feminista integra diferents nivells de ruptura. En aquest sentit es pot distingir entre l'enfocament feminista i l'enfocament de gènere. L'economia de gènere se centra a descriure i denunciar les desigualtats entre dones i homes dins d'un marc analític preestablert, sense qüestionar el marc en si mateix. L'economia feminista, que seria més rupturista, es pot dividir entre l'economia feminista de la conciliació i l'economia feminista de la ruptura:

- L'economia feminista de la conciliació: planteja les seves anàlisis dins dels marcs dicotòmics i duals del cos central de la disciplina econòmica, tractant de corregir els seus biaixos androcèntrics i mirant de compatibilitzar els marcs preestablerts amb nous conceptes i metodologies.
- L'economia feminista de la ruptura: trenca totalment amb les estructures dicotòmiques i la forma de pensament dualista pròpies de la disciplina econòmica tradicional. Planteja construir nous paradigmes d'anàlisi econòmica que integrin les activitats que participen en la reproducció social i que se centrin en la sostenibilitat de la vida.

1.2. De l'androcentrisme de la disciplina econòmica als plantejaments de l'economia feminista

Tal com s'ha assenyalat, una aportació clau de l'economia feminista ha estat desemmascarar el biaix androcèntric de la disciplina econòmica. En aquest segon apartat es mostrarà la crítica que fa l'economia feminista als aspectes conceptuals i metodològics de la disciplina. En definitiva, des d'una òptica feminista es qüestiona la lògica i la consistència dels supòsits econòmics tradicionals; es discuteix la neutralitat de les categories i els enfocaments utilitzats, acusant-los de parcials i amb un fort component ideològic de gènere, i es desenvolupen noves aproximacions teòriques. Per a assenyalat els principals elements d'aquesta crítica, es mostra la resposta de les economistes feministes als plantejaments de tres escoles de pensament econòmic: l'economia clàssica, l'economia neoclàssica i el marxisme.

L'economia clàssica

Els pensadors clàssics viuen en un context històric caracteritzat per profunds canvis econòmics, socials i polítics lligats a la industrialització. En l'antiguitat i en l'edat mitjana, era a la llar on es reproduïa la població però també on es produïa la resta de béns i serveis, tant els destinats a l'autoabastiment com aquells que s'intercanviaven en el mercat. Les esferes mercantil i domèstica no existien com a tal, i tampoc es donava una separació entre el treball destinat a produir per al mercat i el destinat a produir per a la llar o la comunitat. La família, en aquest context, era tant una unitat de reproducció com de producció.

Amb l'expansió del capitalisme industrial, s'imposen els estats moderns i el liberalisme polític, i es produeix el creixement de les ciutats. El treball destinat a l'obtenció de recursos econòmics passa de la llar a la fàbrica, i es dona una separació d'esferes i de treballs. En l'esfera pública és on es definiran i s'exerciran els drets relacionats amb la ciutadania i on se situa l'Estat. A més, és en aquesta esfera on es considera que es donen les relacions econòmiques. El treball remunerat passa de les llars a les fàbriques i la producció orientada al mercat es va separant de la producció domèstica, fet que es consolidarà amb la implantació cada cop més generalitzada del capitalisme. Això motiva que les anàlisis i conceptes econòmics se centrin en la producció capitalista. El concepte de treball s'equipara al d'ocupació i es redueix únicament a allò que s'intercanvia en el mercat a canvi d'un salari.

L'esfera privada, on es troba la família, passa de ser una unitat de producció i reproducció a ser una unitat principalment de reproducció. La família moderna té, en aquest sentit, unes funcions més especialitzades que la família tradicional: funció biològica (reproductora), funció social (socialitzadora), de suport emocional i d'unitat de consum. Aquestes funcions són les relacionades amb el treball domèstic i de cures, que no serà considerat treball.

Els temes fonamentals que preocupen els economistes clàssics són els relacionats amb la creació de riquesa mitjançant el treball assalariat i la distribució d'aquesta riquesa. És per això que centraran el seu estudi i debats en conceptes com la productivitat, el salari o l'eficiència, sempre centrant-se en la producció mercantil. D'aquesta manera, s'inicia la invisibilització de l'esfera domèstica i s'oculta la divisió desigual del treball que es produeix en aquesta esfera i el seu vincle amb la producció capitalista. Només allò que té a veure amb l'espai públic serà objecte d'estudi de l'economia, la qual cosa perdura fins als nostres dies.

L'aportació econòmica de les dones quedarà totalment fora de les anàlisis econòmiques, tot i la seva importància, ja que són principalment les dones les que assumeixen el treball domèstic, que és bàsic per a la reproducció de la mà d'obra necessària per a la producció capitalista. A més del treball domèstic, les dones contribuiran a la producció agrícola i també a la industrial i mercantil, ja que generalment el salari del treballador no era suficient per a poder mantenir econòmicament la família.

Tot i que Adam Smith reconeix la rellevància de l'activitat domèstica, ja que la criança és bàsica perquè els fills es converteixin en futurs treballadors productius que contribueixin a la riquesa de les nacions, no li dóna cap valor econòmic. Defensarà la divisió sexual del treball en considerar que la principal obligació de les dones serà fer de mares i esposes, i no serà recomanable que tinguin una feina remunerada. En el cas que les dones treballin de manera remunerada, aquest fet s'hauria de tractar com a quelcom circumstancial i el salari de les dones hauria de ser considerat com a complementari al masculí.

Les idees d'aquests economistes clàssics són debatudes i qüestionades per dones feministes de l'època que reflexionaren al voltant de qüestions com els màxims nivells de pobresa de les dones, el dret de les dones a tenir una feina remunerada, les desigualtats salarials entre homes i dones i el reconeixement del treball domèstic. Dins d'aquestes precursoras de l'economia feminista hi ha Priscilla Wakefield, que a finals del segle XVIII va criticar Adam Smith per no integrar el treball de les dones en la seva anàlisi, considerant tant el treball mercantil com el treball domèstic. També el va criticar per no abordar qüestions com el fet que les dones quedessin excloses de les feines més ben remunerades.

Altres dones, com Victoire Daubié, Barbara Bodichon o Harriet Taylor, van defensar durant el segle XIX la igualtat formal o legal entre homes i dones en l'àmbit econòmic, que incloïa reivindicacions com el dret a la propietat i a la llibertat, fet que suposava poder tenir una educació, una feina remunerada i llibertat de pensament i de presa de decisions.

Una denúncia compartida per aquestes feministes era que les dones sense aquests drets i, sobretot, sense poder accedir a tenir una feina remunerada en igualtat de condicions no podien ser independents i no es podia garantir la igualtat a l'interior del matrimoni. D'aquesta manera, desafiaven la moral de l'època, que establia la dependència econòmica –i també en altres esferes– de les dones respecte dels pares o marits. D'altra banda, destapaven la doble moral consistent en què tot i que es defensava que el paper de les dones era a la llar, s'acceptava que les de classes baixes tinguessin una feina, però mal remunerada. Ada Heather-Bigg (1894) sostenia que els homes no s'oposaven al fet que les dones treballessin, sinó que tinguessin un salari, de tal manera que ells fossin els únics guanyadors de pa i les dones sempre haguessin de dependre del salari masculí.

La desigualtat salarial fou un element clau de denúncia d'aquestes precursoras, ja que era a través d'aquesta que es reforçava l'estatus dominant dels homes a la família en ésser els principals proveïdors econòmics. Taylor, en aquest sentit, mostrà que la posició de les dones és una construcció social i no una qüestió natural i que aquesta construcció té com a fi mantenir les dones en una posició de submissió respecte als homes, i que això responia a una ideologia de dominació patriarcal.

Un altre aspecte de l'anàlisi dels clàssics que serà qüestionat per l'economia feminista és la dicotomia públic/privat, la qual cosa serà discutida per autores de la segona meitat del segle XX, en què destaca Carole Pateman (1983/1996). Segons aquesta autora, en les societats modernes i després de la creació dels estats, el pacte social entre capital i treball oculta un altre pacte. És el que s'anomena *contracte sexual entre homes i dones*, que es troba encara avui en dia a la base dels estats de benestar i que està basat en relacions de poder desiguals. El model familiar que respon a aquest contracte és el conegut pel nom de *male breadwinner-housewife keeper* (Carrasco, 2001), segons el qual les dones han d'exercir com a mestresses de casa en allò privat, cosa que dificulta la seva dedicació al mercat laboral situat en l'esfera pública i possibilita la plena disponibilitat dels homes en aquest mercat. La divisió sexual del treball opera, per tant, perfectament en aquest model familiar i es justifica per les diferències biològiques, que són invocades per a assignar a les dones els treballs de reproducció de la vida, mentre que els homes han d'encarregar-se del treball mercantil. Concebre el món en espais separats, amb diferent reconeixement social i presumptament no relacionats, facilita l'exclusió de les dones de l'espai públic i dels drets associats a aquest espai, les quals queden confinades a l'esfera domèstica sota la tutela i la dependència econòmica dels seus marits o pares.

En definitiva, aquestes precursoras van portar al debat aspectes que seran clau dins de l'economia feminista i que assenyalen problemàtiques que arrosseguem fins als nostres dies, tal com es veurà a l'apartat 2.

L'economia neoclàssica

Amb l'escola neoclàssica s'enforteix la divisió d'esferes instaurada ja pels clàssics i les dicotomies públic/privat i producció mercantil/producció domèstica. El centre d'estudi i preocupació ja no es trobarà en la producció sinó en el mercat, de tal manera que allò que no s'intercanvia en el mercat quedarà relegat a l'àmbit del que no és econòmic, fet que suposa que la producció domèstica serà invisibilitzada i menyspreada.

D'altra banda, un concepte fonamental de l'economia neoclàssica és el d'individu racional, com a agent representant situat a la base dels models d'aquesta escola. Aquest individu busca la maximització de la seva utilitat individual. El context històric i les relacions socials perden rellevància per als neoclàssics ja que l'individu racional prendrà eleccions que tot i estar restringides per factors com la renda disponible, les institucions o els rols i discriminacions històriques, aquestes restriccions no seran objecte d'estudi, sinó que seran considerades com a qüestions alienes a l'àmbit econòmic.

Les dones en el pensament neoclàssic seguiran sent tractades com a mares i esposes, especialitzades en el treball domèstic i dependents econòmicament. Se les considerarà com a més ben dotades per al treball domèstic –per les seves capacitats reproductives–, improductives en el treball mercantil i poc racionals. La resposta feminista a l'economia neoclàssica és molt àmplia, per la

qual cosa només es recullen aquí les principals idees de dos debats pioners que es van desenvolupar durant les primeres dècades del segle XX i que van posar en qüestió alguns dels supòsits neoclàssics.

Un d'aquests debats és el relatiu a la igualtat salarial. Les justificacions dels menors salaris per a les dones eren diverses: es podien justificar per una menor productivitat del seu treball, tenint en compte les seves pitjors oportunitats d'estudi, o també es podia argumentar que els salaris de les dones havien de ser menors ja que tenien menys necessitats de subsistència, ja que no havien de suportar l'obligació familiar de ser les sustentadores econòmiques de la llar. Pel que fa al primer dels arguments, autores com Ada Heather-Bigg, Beatrice Webb i Millicent Garrett Fawcett van posar de manifest que durant la Primera Guerra Mundial les dones van ocupar els llocs de treball que havien deixat els homes que estaven immersos en activitats bèl·liques, sense que això suposés una disminució de la productivitat. Les dones havien demostrat ser igual de productives i eficients que els homes. Amb relació al segon dels arguments, les autores sostenen que les obligacions de subsistència no poden ser considerades per a justificar els menors salaris, utilitzant els supòsits de l'economia neoclàssica, que afirma que els salaris vénen determinats per la productivitat marginal.

El segon debat té a veure amb el reconeixement de l'activitat domèstica com a treball. Charlotte Perkins Gilman i Helen Stuart Campbell van ser pioneres d'aquest debat a finals del segle XIX. Campbell estudia la relació entre l'economia de la llar i l'economia que anomena *social*. Perkins segueix el treball de la seva precursora i reconeix la llar com un espai de producció que ha de ser tingut en compte en la disciplina econòmica. Les dones serien considerades per aquesta autora tant les administradores de la llar com les seves treballadores. La distribució de la feina a les llars respondria als rols socials establerts entre homes i dones. La seva proposta serà traspasar al mercat part de les activitats que es desenvolupen a les llars, de tal manera que les dones puguin disposar de més temps per al treball remunerat.

Juntament amb aquestes autores tenim Margaret Reid, que amb la seva obra *The Economics of Household Production* (1934) contribueix significativament a l'estudi de la producció domèstica, en què proposa una definició que té com a referència la producció mercantil. Reid dissenya i presenta una metodologia per a valorar aquesta producció que es produeix a les llars, a la qual atorga un valor monetari. Aquest aspecte relatiu a la valoració de la producció domèstica serà tractat a l'apartat 2.

L'estudi de la producció domèstica continuarà a través de dues perspectives que emergeixen als anys setanta: d'una banda, el desenvolupament del que es coneix com a *nova economia de la família*, que analitza aquesta producció fent servir els paradigmes neoclàssics i, de l'altra, el feminisme materialista, que utilitza la tradició marxista des d'una òptica feminista per a estudiar les rela-

cions que es desenvolupen a l'esfera domèstica i les seves vinculacions amb la producció capitalista. Del feminisme materialista se'n parlarà al següent punt d'aquest apartat.

En referència a la nova economia de la família, el seu autor més destacat és Gary Becker (1981), que sosté que dins de la llar es prenen eleccions racionals que busquen la maximització de la utilitat familiar. Segons Becker, el cap de família incorpora en la seva funció d'utilitat les funcions dels altres membres. Una primera crítica és que aquest plantejament estaria suposant que a la família es produeixen relacions harmòniques i sense conflictes. Es reforçaria el dualisme segons el qual al mercat els individus busquen el seu propi interès egoista, mentre que a la família regnarien l'harmonia i l'altruisme. A més, el fet que el cap de família sigui el que incorpori la utilitat de la resta dels membres suposa acceptar la dominació patriarcal a l'organització familiar, i s'equipara la figura del cap de família amb la d'un dictador benivolent.

Una tercera crítica té a veure amb l'assignació dels temps a la família. Segons els plantejaments de la nova economia de la família, els temps i els treballs es distribueixen dins dels membres de la família en funció dels seus avantatges comparatius, per tal d'assolir la maximització de la utilitat familiar. Això justificaria que els homes s'especialitzessin en el treball mercantil i les dones, en el treball domèstic, i atribueix aquests avantatges a qüestions bàsicament biològiques. La crítica feminista que se'n fa és que aquest plantejament utilitza la divisió sexual del treball per a analitzar el comportament familiar, i ho fa considerant aquesta divisió com una qüestió exògena. D'aquesta manera, les seves postulacions expliquen una situació preexistent legitimant-la.

A més de plantejar els debats de la igualtat de salaris i de la producció domèstica, les economistes feministes han desmuntat també algunes qüestions centrals de l'economia neoclàssica. Una d'aquestes és el concepte de l'individu racional, identificat com a *homo economicus*, que es presenta com un ésser egoista que, com s'ha dit, maximitza la seva utilitat individual, però que també es presenta com a autònom, sense necessitats ni responsabilitats de cures. Es tracta d'algú plenament disponible per a la producció capitalista, que no ha de cuidar ningú i que no necessita ningú que el cuidi. Tal com visibilitzen les economistes feministes, aquest personatge no té infància ni es fa vell, el medi no l'afecta i no manifesta relacions emocionals amb altres persones, i pren les seves eleccions en funció de la seva racionalitat econòmica. A la realitat, les característiques d'aquest personatge es tradueixen en la falsa autonomia del sector masculí de la població. Però el que assenyalen les economistes feministes és que tant aquest personatge com la producció capitalista només poden existir perquè les seves necessitats –individuais i socials, físiques i emocionals– són cobertes amb l'activitat no retribuïda que fan principalment les dones a l'àmbit domèstic.

El marxisme

La crítica al biaix androcèntric del marxisme ha estat fonamentalment treballada pel feminisme materialista, que utilitza el materialisme per a analitzar la producció domèstica, i alhora posa en qüestió alguns dels postulats del marxisme. Les autores d'aquest corrent se centren, d'una banda, en l'estudi de l'opressió específica de les dones analitzant les condicions materials que la generen, per la qual cosa cobren importància les seves aportacions pel que fa a les relacions d'aquestes amb els modes de producció. D'altra banda, també redefeixen l'anàlisi de classe i el concepte d'explotació. Evidenciaran que el capitalisme patriarcal és la font de totes les desigualtats socials, incloent-hi les de gènere.

En primer lloc, pel que fa a l'anàlisi de l'opressió de les dones utilitzant els supòsits materialistes, Christine Delphy (1982) critica el fet que el materialisme històric no fes una anàlisi de classe per al cas de les dones, d'acord amb les seves relacions específiques amb el procés de producció. Les societats necessiten béns materials i humans per a la seva supervivència, els primers dels quals es relacionen amb la producció i els segons, amb la reproducció. Segons l'autora, una anàlisi feminista amb principis marxistes estudia l'opressió de les dones a través de la seva participació en la producció mitjançant el treball reproductiu.

Des d'aquest punt de vista es considera que aquest tipus de treball està mancat de valor de canvi però no com a independent del mode de producció capitalista. A més, segons l'autora, es produeix una explotació específica de les dones amb relació a modes de producció diferents del capitalista. En aquest sentit, té importància l'anàlisi que fa l'autora dels diferents modes de producció que considera. Delphy defensarà que el treball domèstic forma part del mode de producció familiar, donant lloc a una *classe* de les dones basada en la seva relació amb aquest mode de producció específic.

Valor de canvi

En resum, el valor d'ús és l'aptitud que posseeix un bé per a satisfer una necessitat. Es diferencia del valor de canvi pel fet que aquest té a veure amb el valor en ser comparat amb altres béns, i es pren com a base per a aquesta comparació la quantitat de treball incorporada per a la seva producció. El valor de canvi vindria a ser la proporció en què es canvien valors d'ús segons una quantitat de treball (Karl Marx, 1983, pàg. 24, *El Capital*. Madrid: Siglo XXI Editores).

Altres autores com Dalla Costa (1975) o Zillah Eisenstein (1980) han posat l'èmfasi en el fet que el marxisme no mostrés l'explotació de les dones en l'àmbit domèstic. Engels (1884/2012), en la seva obra *El origen de la familia, la propiedad privada y el estado*, analitza la divisió sexual del treball en la família precapitalista i sosté que aquesta no implicava una diferència d'estatus. Segons l'autor, és amb l'arribada de la propietat privada i el capitalisme que els homes tenen la necessitat d'assegurar la seva herència, per això sotmeten les dones i les controlen relegant-les a l'esfera privada. És així com tant Engels com Marx critiquen la posició de les dones en la família burgesa però no en el proletariat. D'aquesta manera, la seva anàlisi és cega a l'opressió comuna de les dones en l'àmbit domèstic derivada de la divisió sexual del treball.

Aquestes autores no defineixen que hi hagi un mode de producció familiar ni una classe derivada de la relació de les dones amb aquest mode, però sí que estableixen que és també el treball domèstic, per la seva manca de valor de canvi i per la seva no possessió per part de les dones, el que fa que aquestes estiguin explotades (o sobreexplotades, en el cas de les de classe obreres). De la mateixa manera, Heidi Hartman (1980) posa l'accent en la divisió sexual del treball com a base de l'estatus social de les dones, en què es dona també una relació entre la seva explotació i el treball domèstic com a part d'aquesta divisió. Des d'aquesta perspectiva, el treball domèstic és a la base de la causa material de l'explotació específica de les dones.

En segon lloc, com apuntàvem a l'inici d'aquest punt, el feminisme materialista no només proposa l'estudi de l'opressió de les dones utilitzant i criticant els postulats materialistes, sinó que també posa en qüestió que conceptes com l'explotació o la plusvàlua hagin estat desvinculats de la producció domèstica. La força de treball, que és explotada pel capital, necessita ser reproduïda i sostinguda. Des del marxisme s'assumeix que per a aquesta reproducció només és necessari el salari, obviant que també es requereix del treball domèstic i de cures realitzats principalment de forma no remunerada. El valor de la força de treball és, en aquest sentit, més gran del que es considera en termes marxistes. En conseqüència, es pot preguntar d'on s'extreu exactament la plusvàlua. Si es respon a aquesta pregunta, s'entén que la producció capitalista no és autònoma, depèn del treball no remunerat realitzat a les llars. Aleshores, emprant termes marxistes, es podria dir que el capitalisme explota la unitat domèstica.

Finalment, una darrera crítica que es fa a la tradició marxista és el seu supòsit que els interessos de classe són prioritaris i determinants, i s'oculten els conflictes que es poden produir entre persones d'una mateixa classe social. Els interessos de classe dels marxistes han estat tradicionalment definits com els interessos dels homes de classe treballadora, suposant que la resta dels membres familiars comparteixen els mateixos interessos del cap de família. El pensament marxista aposta per la solidaritat de classe amb la qual destaca l'explotació a l'empresa capitalista, però nega la possibilitat que existeixi explotació a la llar.

1.3. Els enfocaments alternatius de l'economia feminista

Un cop s'han mostrat les respostes feministes a la disciplina econòmica des dels plantejaments de les diferents escoles, en aquest apartat es presenten alguns dels elements i enfocaments alternatius que planteja l'economia feminista.

La centralitat de la vida

L'economia feminista aposta, tant des de la teoria com des de la pràctica feminista, per situar la vida en el centre i dirigir-nos cap a l'assoliment d'uns estàndards de vida acceptables per a tota la població. Mentre que l'economia neoclàssica se centra en l'eficiència en l'ús dels recursos de mercat i en la ma-

ximització del benefici individual, i l'economia clàssica se centra en la producció i la riquesa (delimitada a l'àmbit mercantil de l'economia), la preocupació de l'economia feminista serà l'assoliment d'uns estàndards de vida bons per a tota la població. Les seves anàlisis giraran entorn de la centralitat de la vida. Aquests estàndards són entesos com un procés dinàmic de satisfacció de necessitats tant biològiques com socials, cosa que requereix tenir en compte la importància de les condicions materials de la reproducció de la vida però també de les emocionals i afectives. Des d'aquesta perspectiva d'anàlisi el treball domèstic pren una rellevància fonamental, en estar dirigit, precisament, a la cura de la vida humana. Aquest treball, realitzat principalment per les dones de forma no remunerada, adquireix un reconeixement i un valor clau.

Des d'una vessant teòrica, situar la vida al centre implica resignificar conceptes com treball, productivitat, eficiència o explotació i requereix construir nous marcs analítics que incloguin les diverses activitats que contribueixen a reproduir i sostenir la vida. Això comporta, entre altres coses, elaborar nous indicadors i estadístiques econòmiques o estudiar i debatre sobre polítiques econòmiques en altres termes.

Des d'una dimensió política, situar la vida al centre requereix considerar com s'ha d'organitzar la societat per a garantir que totes les persones assoleixin uns estàndards de vida bons i, en aquest sentit, les cures són cabdals. L'economia s'ha de situar al servei de la vida, i la cura de les persones és un assumpte central que cal considerar políticament, tenint en compte la seva rellevància per a la sostenibilitat de la vida. Les cures no poden ser considerades com quelcom privat que ha de ser resolt individualment, sinó com una qüestió social i política de primer ordre. A l'apartat 3 es tracten algunes qüestions relacionades amb aquesta idea de la centralitat i la sostenibilitat de la vida.

El treball de les dones

Un segon desenvolupament important és tot allò relacionat amb el treball de les dones. Des de l'economia feminista es planteja que el sistema socioeconòmic necessita per a la seva reproducció i continuïtat diverses activitats situades al marge dels límits marcats per l'economia. D'aquestes, la més rellevant per contingut i temps de realització és el treball domèstic i de cures, realitzat principalment per les dones. En aquest sentit, les dones apareixen com a persones actives, que realitzen una feina que té com a objectiu el benestar i la vida, i que no respon al model masculí de treball de mercat.

Els estudis sobre el treball de cures connecten amb altres línies d'investigació: els estudis sobre usos del temps, les polítiques públiques, la participació laboral de les dones, etc. Parlariem aquí de conceptes com la doble presència de les dones, la introducció dels «comptes satèl·lits» a la comptabilitat nacional i al PIB, el concepte i la mesura del benestar (PIB per capita, IDH, IDG) o la precarietat laboral de les dones. Aquests elements seran tractats a l'apartat 2. Val a dir que una aportació bàsica de l'economia feminista és analitzar els

temps i els treballs des d'una perspectiva àmplia i relacional que consideri tant el treball de cures com la relació que es dona entre aquest i el treball mercantil. Així, l'anàlisi dels treballs i dels temps dedicats al mercat laboral no es pot deslligar de les relacions i divisions del treball que s'estableixen a les llars.

Gènere, globalització i crisis

L'economia feminista proposa noves línies d'anàlisi de les polítiques emmarcades en la globalització neoliberal. Es tracta, d'una banda, d'estudiar els efectes específics sobre la vida i el treball de les dones de l'aplicació de polítiques econòmiques de caràcter neoliberal, com són els programes d'austeritat aplicats tant als països del sud com del nord, i que en l'última dècada s'han vist agreujats per les mesures preses com a resposta a la crisi financera. D'altra banda, també es tracta de vincular aquests programes i polítiques neoliberals amb la divisió sexual i internacional del treball, mostrant com s'emmarquen dins del capitalisme patriarcal. D'aquesta manera, se sosté que les mesures i els processos d'expansió neoliberals no només generen desigualtats entre homes i dones, sinó que s'hi sostenen. En aquest sentit, les desigualtats no serien un efecte, sinó part intrínseca del capitalisme neoliberal. L'aprofitament que es fa del menyspreu i gratuïtat del treball de cures és bàsic per a entendre com aquestes polítiques s'aguanten sobre les desigualtats de gènere. Aquestes qüestions seran tractades a l'apartat 3.

Els pressupostos sensibles al gènere

Els pressupostos són formulats ignorant els diferents rols, responsabilitats i capacitats socialment determinats de les dones i els homes, i se centren en les esferes socials més visibles on predominen els homes. En aquest sentit, els pressupostos públics tradicionalment han transmès i reproduït biaixos de gènere. Un pressupost sensible al gènere reconeix les diferents necessitats de dones i homes en la societat i les diferents contribucions, en funció dels treballs que realitzen. Això exigeix: incorporar de forma explícita la perspectiva de gènere a l'anàlisi i desenvolupament dels pressupostos; comptar amb informació estadística desagregada per sexe a totes les àrees socials i econòmiques, i establir objectius clars i elaborar nous indicadors que recuperin les zones habitualment invisibles de l'economia. Es tracta de plantejar la responsabilitat reproductiva com un tema social i polític de primer ordre i no com un aspecte privat (de responsabilitat femenina). També es tracta d'assumir la tensió històrica entre el benestar de la població i el benefici privat, i exigir la participació del sector públic en l'organització i redistribució dels recursos, en funció dels estàndards de vida generalitzats.

En definitiva, la introducció d'enfocaments feministes a l'economia representa la consolidació de l'economia feminista com una perspectiva distintiva de pensament econòmic. L'economia feminista trenca amb els tradicionals paradigmes androcèntrics i planteja quelcom que va molt més enllà d'una simple «igualtat». En paraules d'Antonella Picchio:

«L'economia feminista representa la construcció d'un paradigma alternatiu com l'única manera apropiada d'abordar conjuntament el procés de producció de mercaderies i el de reproducció social de la població; condicions de vida i condicions de producció; institucions fonamentals (família, Estat i mercat); l'economia monetaritzada i la que no ho està [...]. És aleshores que podem començar a analitzar la qüestió de les desigualtats entre homes i dones, visible en llurs dimensions macroscòpiques precisament en el punt de connexió entre condicions de vida i condicions de treball» (2005, pàg. 31).

2. Temps i treballs en l'economia

2.1. Els diferents treballs: del treball domèstic al treball de cures

Les discussions al voltant del **treball no remunerat** realitzat a les llars s'inicien als anys 70 del segle XX des de diferents corrents de pensament econòmic. D'una banda, la nova economia de la família es presenta com un nou programa d'investigació integrat dins del paradigma neoclàssic i, de l'altra, l'anomenat *debat sobre el treball domèstic* es configura com un diàleg entre sectors provinents de la tradició marxista i del pensament feminista. Apareix també una tercera línia d'anàlisi que, a diferència dels casos anteriors, té lloc en un terreny més aplicat: el de la quantificació i la valoració del treball no remunerat.

Les raons per les quals el **treball domèstic** comença a ser motiu de preocupació durant aquells anys són ben diverses. En primer lloc, la incorporació – de manera permanent – de les dones de classe mitjana al mercat laboral i el canvi simbòlic de model familiar fan que el temps de les dones prengui noves dimensions i comenci a pensar-se en termes de substitució i valoració en funció del treball assalariat. En segon lloc, apareix una oferta creixent de béns i serveis en el mercat que substitueixen la producció domèstica i, per tant, ja no hi ha cap excusa per no considerar *treball* l'activitat duta a terme a les llars.

Així, el treball domèstic anirà emergint com a categoria reconeguda, ja que podrà reflectir-se en el treball mercantil, un treball –aquest sí– reconegut i valorat socialment. De manera paradoxal, els aspectes més subjectius d'aquesta activitat, que requereixen una relació personal –precisament aquells que li donen identitat pròpia– i que no tenen substituïts de mercat, romandran ocults.

La majoria dels participants en el debat de filiació marxista van donar suport a la tesi que el treball domèstic responia a una necessitat del capitalisme, fonamentalment en la reproducció de la força de treball. Moltes feministes de l'època també van qüestionar l'anàlisi realitzada exclusivament en termes dels interessos del capitalisme i es va plantejar que el treball domèstic havia d'analitzar-se en clau dels conflictes de gènere: s'oposava així la *lògica del patriarcat* a la *lògica del capital*.

El més significatiu fou l'interès de reconèixer com a treball l'activitat realitzada a les llars mitjançant un referent mercantil: si l'anàlisi del treball domèstic responia a les categories marxistes de proletariat, mode de producció, plusvàlua, valor, etc., es podia acceptar que tenia característiques anàlogues al treball assalariat i, per tant, havia de ser conceptualitzat com a *treball*.

S'argumentava que el treball domèstic responia a la noció de treball, ja que requeria temps i energia per tal de poder realitzar-se (se li podia assignar un cost d'oportunitat), formava part de la divisió del treball (les aportacions de dones i homes a la llar eren diferents) i produïa béns i serveis (menjar, neteja) separables de la persona que els realitzava, és a dir, podien ser produïts al mercat encara que sota unes altres relacions de producció (Himmelweit, 1995, 2002).

Malgrat el constant intent de reconèixer el treball domèstic per a la seva identificació mercantil, tant des de l'acadèmia com des del moviment de dones es comencen a reconèixer els valors propis del treball domèstic com a valors socials fonamentals, abans ocults sota la imposició d'un paper no escollit. Es tractava d'un treball diferent, l'objectiu del qual era la cura de la vida i el benestar de les persones i no l'assoliment de beneficis (objectiu del treball mercantil). Des d'aquesta nova perspectiva, les dones ja no eren persones secundàries i dependents, sinó persones actives, protagonistes de la seva pròpia història, creadores de cultures del treball diferents de les del model masculí (Amoroso i altres, 2003).

Aquestes idees prenen cos en l'anomenat *esquema producció-reproducció*, que simbolitza l'existència de dos treballs, amb característiques pròpies però interrelacionats, que participen amb un grau equiparable d'importància en la reproducció del sistema global. Des d'aquesta perspectiva es plantejarà concedir a l'organització social de la reproducció humana la mateixa importància conceptual que a l'organització de la producció assalariada. Com a conceptes teòrics, ambdues esferes coexisteixen en el mateix nivell d'abstracció: l'existència d'una enriqueix l'existència de l'altra (Humphries i Rubery, 1984; Carrasco, 1991; Picchio, 1992). Amb això es produeix una ruptura important: la identificació del treball domèstic s'està allunyant del model masculí mercantil dominant i s'està reconeixent per les seves pròpies característiques.

Aquest intent de recuperar i donar valor a l'activitat realitzada a les llars com un treball necessari utilitzant l'esquema producció-reproducció, manté el problema de concebre la societat de manera dicotòmica. Una dicotomia que responia a l'antiga tradició liberal patriarcal d'establir una separació entre allò públic i allò privat com a espais socials únics i antagònics: el públic assignat als homes (l'espai polític/econòmic, amb poder i reconeixement social) i el privat assignat a les dones (l'espai domèstic, exempt de poder). Una situació que va ser legitimada pel pensament econòmic clàssic (i, posteriorment, pel neoclàssic), que només va entendre com a producció i treball l'activitat que es realitzava de forma remunerada en el mercat i no va atorgar mai categoria econòmica al treball no remunerat fet a les llars (Carrasco, 2006b).

La utilització de diferents marcs analítics per a estudiar l'activitat desenvolupada a les llars va generar una discussió paral·lela sobre el concepte de treball. El terme *treball domèstic*, que remetia a una idea d'activitats tradicionals (rentar, cosir, cuinar, planxar...) realitzades a la llar, fou sistemàticament substituït per diverses paraules per a anomenar-lo *treball de reproducció*, *treball reproductiu*,

treball familiar domèstic, treball no remunerat... En qualsevol cas, la recerca de nous termes per a designar el treball domèstic no era un problema només semàntic, sinó que tractava de delimitar les activitats que comprenia el concepte i, per tant, les activitats que eren susceptibles de mesura i valoració. També palesava la necessitat de trencar l'esquema de la dicotomia producció-reproducció per a entendre els processos de producció i treball com un únic procés més complex, l'objectiu del qual era la satisfacció de les necessitats humanes i d'uns nivells de vida adequats.

«Per **treball familiar domèstic** s'entén el treball no remunerat que els membres de la llar dediquen a la producció de béns i serveis per al consum dels membres de la seva llar o d'una altra llar. Inclou les activitats tradicionalment conegudes com a treball domèstic (netejar, planxar, cosir, cuinar), activitats que es realitzen fora de l'espai físic de la llar (compres, gestions) i les activitats de cura directes» (Carrasco, 2008, pàg. 231).

«El contingut del **treball de reproducció** és tenir cura del manteniment dels espais i els béns domèstics, i també tenir cura dels cossos, l'educació, la formació, el manteniment de les relacions socials i el suport psicològic i afectiu als membres de la família. Es tracta d'un treball que, respecte a la seva quantitat, mesurada en unitats físiques de temps, supera lleugerament el total del treball remunerat dels homes i les dones, mentre que, respecte a la seva qualitat, té característiques que són fonamentals per mantenir les condicions de sostenibilitat del sistema en conjunt i que connoten el sistema d'un sentit institucional. Per tant, es tracta d'un dels grans agregats del sistema econòmic» (Picchio, 2001, pàg. 15).

Les activitats concretes del **treball reproductiu** i el seu pes relatiu reflecteixen els canvis històrics i culturals, encara que mantenen una posició central en el procés de reproducció de la població, que interacciona amb el paper dels serveis públics i la producció dels béns i els serveis de mercat necessaris per a la subsistència. És important tenir en compte que la subsistència no es refereix únicament a cobrir necessitats bàsiques, sinó que també inclou els nivells de salut, formació i socialització adequats a les necessitats i a les convencions socials de cada temps i lloc per a la reproducció social.

En aquest context, l'anàlisi cada cop més profunda del contingut de les activitats desenvolupades a la llar va permetre plantejar els aspectes subjectius i l'important paper que jugava el **treball de cures**. D'aquesta manera la *cura* va començar a emergir com un aspecte central del treball domèstic, com la dimensió fonamental que l'allunyava del treball assalariat. Així, el treball domèstic –que incloïa les activitats de cura– era presentat com un conjunt de necessitats que calia satisfer, en lloc d'un conjunt de tasques a catalogar.

En conseqüència, aquesta havia de ser l'activitat que serviria de referent en l'anàlisi econòmica i no el treball assalariat realitzat al mercat. Això representava un canvi de paradigma: l'eix central de l'organització de la societat i, per tant, de l'anàlisi hauria de ser l'activitat complexa realitzada principalment per les dones a les llars, que permet que les persones creixin i es desenvolupin. Des d'aquesta perspectiva, quan el treball surt de les llars i comença a produir per al mercat, és quan perd la seva categoria original, es devalua i desvirtua en eliminar la relació humana que porta incorporada (Bosch, Carrasco i Grau, 2005).

Ara bé, la idea de *treball de cures* és una noció un xic ambigua que comprèn tant cures físiques com suport emocional o afectiu, dimensions que tendeixen a estar unides. La part física de les cures pot ser mercantilitzada o desenvolupada pel sector públic. En aquest cas, la persona que cuida no necessàriament estableix una relació afectiva amb la persona cuidada.

Els homes tradicionalment no s'han fet responsables del treball de cures i han realitzat la seva activitat bàsicament en l'àmbit extern a la llar. Això ha facilitat que desenvolupessin la concepció dicotòmica dels espais. Però, per a les dones, la realitat vivencial és molt més complexa: la divisió d'espais els ha representat una ruptura imposada que no respon a la seva pròpia realitat.

Assumir el treball de cures i participar en altres àmbits socials ha suposat que estiguessin movent-se en un contínuum, en un anar i venir entre els diferents espais de relacions (doble presència absència), entre el treball remunerat, el no remunerat, els serveis públics, les relacions familiars, etc. Això ha requerit establir una àmplia diversitat de xarxes de dones (mares-filles-àvies, joves-sogres, amigues, veïnes, cunyades, mares de l'escola...) que han possibilitat la seva participació en els diferents espais a la vegada que realitzaven les activitats de cura necessàries perquè la vida quotidiana continués.

Doble presència absència

Concepte utilitzat per María Jesús Izquierdo per explicar com el canvi en el comportament laboral de les dones no ha repercutit tant en l'augment en el temps total de treball, sinó en les tensions provocades per la combinació d'activitats (treball de cures i treball mercantil). L'anomenada «doble presència» que Izquierdo denomina «doble presència absència» per destacar el fet d'estar i no estar en ambdós espais i la tensió que això comporta (Izquierdo, 1998).

La falsa separació dels espais també té conseqüències en la forma com es conceben els serveis públics. Els serveis més bàsics oferts pel sector públic –com són la sanitat i l'educació– estan dissenyats i organitzats comptant amb el treball no remunerat que realitzen majoritàriament les dones. L'activitat que s'hi realitza –ja sigui de cures, de relació, d'aprenentatge o bé de socialització– és un contínuum entre la institució i la llar (Carrasco i altres, 1997; Durán, 1999).

En definitiva, el treball domèstic, les cures i la reproducció són diferents maneres d'anomenar l'àmbit d'anàlisi on es condensen les tres característiques que identifiquen l'economia feminista: qüestionar la frontera mercantil com a definitiva d'allò econòmic, destacant que el treball no és reductible al treball assalariat o remunerat; considerar el gènere com una categoria analítica fonamental clau per a entendre el funcionament del sistema econòmic, i l'adopció d'un compromís polític exprés, que implica fer teoria no només per a conèixer sinó per a contribuir a la construcció d'un sistema socioeconòmic més sostenible i just (Pérez Orozco, 2014, pàg. 49).

Segueix existint, doncs, una certa confusió conceptual en el sentit que els límits entre treball domèstic, treball de cures, treball reproductiu, treball no remunerat, etc. no estan clars. L'aposta no és tant per a aconseguir conceptes

tancats, sinó utilitzar termes flexibles capaços de captar el dinamisme dels processos socioeconòmics. Així, l'opció de parlar de treball domèstic i de cures, de reproducció social i sostenibilitat de la vida recull les aportacions i debats de l'economia feminista de les darreres dècades.

2.2. Com es mesuren i valoren els diferents treballs? Principals problemes i limitacions

El principal obstacle que ha d'afrontar l'estadística laboral actual és d'ordre teòric, atès que l'examen separat de les dades referides a l'ocupació i al treball familiar domèstic impedeix observar les seves fortes interrelacions, crea la fal·làcia d'un mercat de treball similar per a treballadors i treballadores i expulsa al terreny no econòmic les «restriccions familiars» i la divisió sexual del treball. Aquest plantejament, que pot ser vàlid per a alguns fins, és insuficient tant per a analitzar les diferències per sexe respecte al treball o l'ocupació com per a comprendre els mecanismes que regulen la reproducció econòmica i social. D'aquesta forma les estadístiques es mostren poc útils per a analitzar els temps i els treballs femenins, alhora que col·laboren a legitimar el model de treball/ocupació masculí.

No obstant això, en els darrers anys s'han desenvolupat noves eines capaces d'informar sobre el treball no remunerat i, en particular, sobre el treball familiar domèstic. Les enquestes d'ús del temps (EUT), per exemple, han fet possible comptar amb valuosos bancs de dades que mostren les nombroses i diverses tasques realitzades a la llar –netejar la casa, portar els fills i filles a l'escola, tenir cura d'una persona gran malalta–, el temps que ocupa cadascuna d'aquestes feines i el seu repartiment desigual entre dones i homes. Ara bé, si les EUT representen un avenç important en relació amb les estadístiques d'ocupació, tenen una capacitat d'anàlisi limitada en el camp a què es refereix aquest estudi ja que no són veritables enquestes de treball (en el concepte de treball aquí analitzat).

En l'estudi del temps i del treball es proposa l'Enquesta de Població Activa No Androcèntrica (EPA-NA) com a nou instrument de mesura dissenyat segons l'Enquesta de Població Activa (EPA) de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) de l'Estat espanyol. L'EPA-NA no es limita a ampliar el qüestionari de l'EPA, sinó que en replanteja els fonaments conceptuals i metodològics: des del concepte de treball fins a un enfocament global en la interpretació dels resultats. Permet obtenir informació periòdica sobre els diferents tipus d'activitats –treball remunerat, ajuda familiar, treball familiar domèstic, estudi i treball voluntari–, les diferències entre dones i homes en relació amb l'ús del temps i la divisió per sexe del treball i de l'ocupació, segons les formes de convivència actuals (Carrasco, 2008).

El treball domèstic: un «oblit» estadístic

En relació amb les activitats familiars domèstiques, l'EPA es limita a preguntar a les persones entrevistades si han fet tasques de la llar durant la darrera setmana. De la classificació que proposa per a la població ocupada a temps complet en activitats domèstiques resulta evident que el treball familiar no té caràcter econòmic per a aquesta enquesta: la població ocupada en les «tasques de la llar» és considerada econòmicament inactiva.

Aquesta situació resulta ben poc realista per a les dones i, en aquest sentit, el biaix de l'EPA cap al treball mercantil s'agreuja en tant que les definicions d'activitat i treball s'associen a ocupació masculina. Implícitament s'està afirmant que el temps dedicat a les tasques domèstiques i familiars és un temps de «no treball».

L'enfocament de l'EPA, en estar centrat en l'ocupació, no és capaç d'advertir un fet bàsic: el temps de treball (individual i social) es reparteix necessàriament entre l'ocupació i les activitats familiars domèstiques, una distribució del temps o treball que s'ha estructurat històricament en funció del gènere i ha contribuït, en part, a perfilar les estratègies i oportunitats de participació en el mercat laboral i en l'àmbit familiar domèstic, tant de dones com d'homes¹.

En aquest sentit, per a l'EPA-NA, el tractament dels horaris i jornades laborals resulta un aspecte clau de l'anàlisi de l'ocupació –inevitablement connectat als temps familiars– que permet captar les diferències de gènere existents.

L'EPA-NA: aspectes teòrics i metodològics

La proposta metodològica que es presenta té relació tant amb el fet de qüestionar una enquesta vigent (EPA) com amb el disseny d'una nova eina d'anàlisi (EPA-NA). La idea fonamental de la qual parteix aquesta nova enquesta és que la llar –el lloc des d'on s'organitza la vida– és el marc de significació adequat per a captar l'activitat de les persones en tota la seva profunditat. Per això disposa d'un qüestionari de la llar, d'un qüestionari individual i d'un diari d'activitats.

Al **qüestionari de la llar** s'hi recull informació d'unes determinades variables familiars (estructura de la llar, ingressos totals) i indicadors de l'activitat de totes les persones que componen la unitat familiar. Això permet un estudi individualitzat de l'activitat, però referit a les necessitats que es generen als diversos tipus de família segons el moment del seu cicle vital, les estratègies de repartiment que s'estableixen i les desigualtats que apareixen.

El **qüestionari individual** està destinat a conèixer principalment l'activitat específica de cadascuna de les persones, i introdueix un concepte fonamental: el de persona activa domèstica. Es parteix d'una pregunta inicial sobre el nombre d'hores dedicades, durant la setmana anterior a l'entrevista, als cinc tipus d'activitats proposades: treball remunerat, ajuda familiar, treball familiar domèstic, estudi i treball voluntari. Amb això s'aconsegueix distribuir la població segons les activitats que realitza i ajuda a superar la concepció restrictiva

⁽¹⁾Per aquest motiu, l'enfocament de l'EPA no permet analitzar els mecanismes a través dels quals el treball de mercat descansa en última instància en l'activitat domèstica (Carrasco, 2008, pàg. 235).

Referència bibliogràfica

Carrasco, Cristina; Mayor-domo, Maribel; Domínguez, Màrius; Alabart, Anna (2004). «La EPA no androcèntrica: Metodología y trabajo de campo». A: *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*, Madrid: CES, capítol V.

de l'activitat lligada exclusivament al treball mercantil, i amplia el concepte d'activitats que constitueixen el treball global. Les dades que se n'obtenen reflecteixen amb més exactitud allò que succeeix a la realitat, ja que les situacions de les persones no són úniques (activitat o inactivitat), sinó múltiples i diverses (activitat/inactivitat laboral, activitat/inactivitat domèstica).

Finalment, la informació sobre l'ús del temps es recull en un **diari d'activitats** per a totes les persones més grans de 16 anys que viuen a la llar, on s'anoten les tasques realitzades durant les 24 hores anteriors a l'entrevista, per intervals de mitja hora.

El treball domèstic en els comptes nacionals

Les economistes de gènere han rescatat la necessitat de quantificar totes les formes de treball que contribueixen al benestar de les persones. Pretenen així incidir en la formulació de polítiques públiques que promoguin l'equitat. Tot i que amb el mesurament no s'hi poden incloure els aspectes relacionals que comporta el temps de cura, aquest també aporta coneixement i és útil per a revelar la importància del treball no mercantil i les relacions de gènere que s'hi amaguen.

Els comptes nacionals proveeixen una síntesi estadística que té per objectiu subministrar una representació quantificada de l'economia d'un país o regió en un període de temps determinat. El producte interior brut (PIB) és un dels agregats que s'utilitzen per a representar l'activitat econòmica d'un país considerant tots els béns i serveis finals produïts pel país en un període de temps determinat. El PIB per capita s'utilitza com a indicador de benestar (dividint el PIB per la població). Tanmateix, aquesta mesura és limitada i no inclou activitats com el treball domèstic i de cures no remunerat i també presenta serioses deficiències conceptuals com no considerar els efectes negatius en el benestar d'activitats que fan augmentar el PIB, com la contaminació ambiental.

La transformació de béns i serveis per mitjà del treball domèstic no remunerat està exclosa d'allò que la teoria macroeconòmica tradicional considera activitat econòmica i, per tant, també queda exclosa dels comptes nacionals. Reconèixer la contribució de la generació de benestar i els efectes de la transferència de costos des del sector productiu fins al reproductiu resulta necessari per a quantificar el treball domèstic i de cures. Una manera de visualitzar les transferències de producció i de costos, així com de tenir una visió de tots dos sectors, el productiu i el reproductiu, és complementant el sistema de comptes nacionals amb un compte satèl·lit que quantifiqui la producció domèstica.

Els comptes satèl·lit són anotacions de comptes que estan separats, però que són coherents amb el nucli dels comptes nacionals. El seu principal objectiu és proporcionar una imatge integrada d'un camp d'activitats econòmiques en concret, que augmenti de manera flexible la capacitat analítica dels comptes nacionals sense sobrecarregar el sistema central. En el **compte satèl·lit de pro-**

ducció domèstica es fa una estimació del valor econòmic de la producció de béns i serveis generats a les llars. Això permet expandir les fronteres dels comptes nacionals per a incloure-hi la producció domèstica i reconèixer les llars no tan sols com a consumidores, sinó com a productores, per a obtenir així una imatge més completa i àmplia de la realitat econòmica.

Compte satèl·lit de producció domèstica

Segons el compte satèl·lit de la producció domèstica de Catalunya de l'any 2001, el valor del treball domèstic –valorat en condicions equivalents a les de mercat– suposava un 40% del PIB (estudi realitzat per Cristina Carrasco i Mònica Serrano per encàrrec de l'ICD i l'Idescat, disponible a internet).

Com es quantifica la subjectivitat? Com es mesura el temps de la cura?

El fet d'introduir els aspectes subjectius del treball de cures en l'anàlisi econòmica comporta problemes de mesura i valoració. En economia, quan es treballa a nivell agregat les unitats de mesura més utilitzades són: les unitats de temps i les unitats monetàries. Els estudis del temps han estat delimitats per les fronteres que identifiquen allò econòmic amb allò mercantil, i lliguen, per tant, el seu estudi a les anàlisis de l'organització i el control del temps en la producció industrial capitalista.

El temps es considera un «recurs escàs» i els problemes de la seva assignació es resolen mitjançant l'elecció personal entre les quantitats dedicades a treball mercantil i a oci (com ho fan els models simples de l'anàlisi del mercat laboral) o bé, quan s'introdueix un ús del temps més complex, entre treball mercantil, oci i treball de cures. Des d'aquesta perspectiva, el temps es converteix en quelcom que es pot cronometrar, en temps-rellotge (Carrasco, 2006b).

Els enfocaments de gènere interdisciplinaris han desenvolupat altres formes d'aproximació a l'estudi del temps, utilitzant un marc d'anàlisi més ampli que inclou allò no monetari, recuperant un temps no mercantilitzat que sovint és invisibilitzat perquè està fora de les relacions d'ocupació. Així es planteja que no tots els temps són diners, que no totes les relacions humanes estan mediatitzades pel temps mercantilitzat, que no tots els temps són homogenis ni tot el temps de treball és remunerat.

Més enllà del temps mesurat, centrat en el temps de treball mercantil, transformat a les nostres societats industrialitzades en temps-diner sota una organització productivista i masculina, es comencen a estudiar els anomenats *temps generadors de la reproducció*. Aquests inclouen temps necessaris per a la vida: cures, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions, oci, etc., que més que uns temps mesurats i pagats són temps viscuts, donats i generats, amb un component difícilment quantificable i, per tant, no traduïble en diners. Apareixen així formes més qualitatives del temps, aquelles pròpies de l'experiència de les dones lligades al cicle de la vida i a la cura de les persones.

Els intents de mesura del temps es desenvolupen a partir de la dècada dels 70 del segle XX. Els diaris d'activitats o diaris d'usos del temps seran els mètodes més adequats de recollida d'informació. Aquests permeten recollir les activitats que realitza una persona al llarg d'un dia complet i el temps que hi dedica a cadascuna.

Aquests estudis van suposar una fita important en l'estudi del treball domèstic, ja que van permetre quantificar el temps dedicat per dones i homes al treball de la llar i donar una expressió numèrica de les desigualtats derivades de la divisió sexual del treball. També van permetre fer visible el treball global realitzat per les dones i el temps total de treball de cures requerit per les nostres societats per tal de continuar existint.

Paral·lelament als estudis d'ús del temps, es van desenvolupar diversos intents de valoració del treball domèstic per tal de donar-li una expressió monetària que permetés incorporar-lo als comptes nacionals. Aquests intents de mesurar (en temps) i valorar (en unitats monetàries segons un referent salarial) el treball realitzat a les llars exigien una definició precisa de les activitats que serien considerades com a treball. Alguns dels aspectes metodològics que encara avui continuen en debat són els següents:

- **Els criteris de delimitació entre les activitats econòmiques i no econòmiques de la llar:** s'utilitza el criteri de la tercera persona proposat per Margaret Reid (1934), segons el qual una activitat pot ser considerada com a treball domèstic si el seu producte pot ser consumit o pot beneficiar una persona diferent d'aquella que realitza l'esmentada activitat. Tot i ser un criteri àmpliament acceptat, algunes autores (Carrasco i altres, 2004) alerten sobre la impossibilitat de captar activitats que, si bé constitueixen treball domèstic i són fonamentals per a la reproducció social i l'atenció de les persones, no tenen substitut al mercat.
- **Els mètodes per a calcular el valor agregat de les activitats econòmiques no mercantils de les llars:** que s'agrupen en dos tipus: a) els que es basen en el cost dels *insums* de treball (quantitat i qualitat del temps de treball utilitzat en l'obtenció de béns o servei) assignant-hi valors segons taxes salarials; b) els que utilitzen el valor del producte familiar obtingut com a resultat d'un procés productiu, és a dir, valorant-los a preus de mercat i restant-ne el valor dels *insums* utilitzats.
- **Com mesurar el treball a la llar:** mesurament que es fa a través d'enquestes d'usos del temps que són de difícil aplicació i que es troben, en gran manera, en etapa experimental. Un dels problemes principals és el de la simultaneïtat de tasques, no només les realitzades dins de l'àmbit domèstic, sinó que, amb freqüència, també se superposen tasques corresponents a l'àmbit laboral sobre el temps dedicat a l'àmbit de la llar i a l'inrevés. Aquest problema s'agreuja amb els canvis produïts en l'organització del treball producte de l'ús de noves tecnologies de la in-

formació i comunicació i amb els processos de flexibilització dels espais laborals.

- **Com captar la interrelació entre treball productiu i reproductiu:** fet que implica buscar que les xifres de diverses fonts sobre ocupació i sobre treball familiar domèstic resultin compatibles entre si. Un estudi realitzat a Barcelona va recollir, en una mateixa enquesta, l'activitat global i els seus diferents components: treball remunerat, ajut familiar, treball familiar domèstic, estudi i treball voluntari. Es proposa utilitzar un qüestionari individual a totes les persones que componen la família, i també recollir informació de variables familiars i de la llar que contextualitzin l'activitat de cada persona amb la finalitat d'analitzar les interrelacions (Carrasco i altres, 2004).

2.3. Desigualtats en els treballs i usos del temps

Anàlisi dels usos del temps

Per a l'anàlisi de les desigualtats en els treballs i usos del temps prendrem com a referència el cas català, basant-nos en les dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat, on podeu veure les darreres dades disponibles: <http://www.idescat.cat>) i l'Institut Nacional d'Estadística (INE, on podeu veure les darreres dades disponibles: <http://www.ine.es>). També utilitzarem les següents enquestes: les enquestes d'usos del temps² (EUT), per a estudiar els temps de treballs remunerats i no remunerats; l'enquesta de població activa (EUT), per a estudiar els temps de treballs remunerats i no remunerats; l'enquesta de població activa (EPA), per a l'anàlisi laboral; l'enquesta d'estructura salarial (EES), per al tema salarial, i l'enquesta de condicions de vida (ECV), per a qüestions de renda i pobresa.

⁽²⁾L'enquesta de l'ús del del temps és una estadística oficial de la qual a Catalunya se n'han fet dues edicions, la primera (2002-2003) en col·laboració amb l'INE i la segona (2010-2011) és una estadística pròpia de l'Idescat.

La font d'informació principal per a indagar en els treballs reproductius són les enquestes d'usos del temps. Aquestes enquestes han suposat un pas important en el reconeixement de treballs històricament invisibilitzats i han contribuït a posar en relleu que encara avui hi ha moltes diferències per raó de gènere en l'adjudicació dels diferents treballs i de les diferents activitats realitzades en els àmbits mercantil i familiar. Aquest tipus d'enquestes utilitza com a instrument estadístic un «diari d'ús del temps», on s'anoten la durada de totes les activitats realitzades per una persona al llarg de 24 hores. La unitat de mesura que s'utilitza és el temps i s'hi distingeixen quatre tipus de temps: temps personal necessari (necessitats fisiològiques, cures personals); temps contractat o compromès (treball mercantil, estudis); temps compromès en altres activitats (treballs domèstics i de cures) i temps lliure.

A les següents taules s'hi sintetitza part de la informació subministrada per l'enquesta de l'ús del temps 2010-2011. Aquesta enquesta distingeix el «temps social mitjà» del «temps mitjà per participant». En termes estadístics, el «temps social mitjà» (taula 1) és el temps mitjà per persona tenint en compte totes les persones, és a dir, tant les que declaren realitzar les activitats com les que declaren no fer-les. El «temps mitjà per participant» (taula 2) és el temps mitjà per persona, però tenint en compte només aquelles persones que declaren realitzar l'activitat³. El temps dedicat a les diferents activitats és temps diari.

⁽³⁾Lògicament els temps per participant seran superiors als temps socials mitjans excepte en aquelles activitats que realitzin totes les persones, com és el cas de les cures personals, on els dos temps seran iguals.

Taula 1. Repartiment del temps social mitjà en grans activitats (Catalunya 2010-11)

		Homes	Dones
0	Cures personals	11:32	11:34
1	Treball remunerat	03:03	02:01
2	Estudis	00:39	00:35
3	Llar i família	02:02	03:54
4	Treballs voluntaris i reunions	00:11	00:14
5	Vida social i diversió	01:11	01:13
6	Esports i activitats a l'aire lliure	00:53	00:40
7	Aficions i informàtica	00:44	00:26
8	Mitjans de comunicació	02:19	02:04
9	Trajectes i ús del temps no especificat	01:20	01:15
	1 + 3 + 4	05:16	06:09
	5 + 6 + 7 + 8	05:07	04:23

Font: Enquesta de l'ús del temps (elaboració pròpia). Unitats: durada mitjana en hores i minuts (hh:mm).

Les dades de la taula 1 indiquen que:

- El temps que les dones dediquen a «llar i família», és a dir, a treballs domèstics i de cures no remunerats (3 hores i 54 minuts) és clarament superior al temps dels homes (2 hores i 2 minuts); gairebé unes dues hores més al dia, fet que suposaria unes 14 hores més a la setmana.
- El temps de treball remunerat dels homes (3 hores i 3 minuts) és més gran que el de les dones (2 hores i 1 minut); els homes treballen setmanalment en el mercat unes 7 hores més que les dones, hores per les quals reben –òbviament– una compensació econòmica directa.
- La suma del total de temps de treball mostra que les dones treballen diàriament més (6 hores i 9 minuts) que els homes (5 hores i 16 minuts) i, en conseqüència, tenen menys temps per a les activitats d'oci i temps lliure.

Així doncs, es pot concloure que persisteix una divisió sexual bastant clara del treball segons la qual les dones suporten el pes dels treballs no remunerats, fet que condiona, sens dubte, la seva participació en el mercat laboral. Difícilment es podran igualar les condicions d'ocupació de dones i homes sense igualar les seves condicions de vida quotidiana i, molt especialment, les seves condicions de vida a la llar.

Taula 2. Temps mitjà per participant en activitats no remunerades (Catalunya 2010-11)

		Homes		Dones	
		%	hh:mm	%	hh:mm
3	Llar i família				
30	Activitats no especificades	2,3	0:56	5,0	1:34
31	Activitats culinàries	55,0	0:58	81,8	1:33
32	Manteniment de la llar	34,6	0:55	65,1	1:18
33	Confecció i preparació de la roba	5,0	0:44	31,9	1:07
34	Jardineria i atenció d'animals	14,4	1:52	11,7	1:08
35	Construcció i reparacions	5,4	1:39	1,1	1:16
36	Compres i serveis	32,7	1:07	46,5	1:10
37	Gestions de la llar	2,8	0:47	2,5	0:45
38	Atenció dels nens	18,8	1:46	23,8	2:17
39	Ajuda a adults membres de la llar	2,8	1:38	4,2	1:36

Font: Enquesta de l'ús del temps (elaboració pròpia).

La taula 2 indica, d'una banda, el percentatge de dones i homes que declaren realitzar les activitats de «llar i família» i, de l'altra, els temps mitjans per participant. De la lectura d'aquesta taula es dedueix que:

- De totes les activitats de les llars considerades «productives»⁴, la participació dels homes és significativament superior a la de les dones en dues: «jardineria i atenció d'animals» i «construcció i reparacions».
- Les principals bretxes en participació no mercantil es donen en «activitats culinàries», «manteniment de la llar» i «confecció i preparació de la roba».
- El temps que les dones i els homes dediquen a cuidar persones adultes membres de la llar és molt similar.
- L'activitat a la qual dediquen més temps les dones (2 hores i 17 minuts) és l'«atenció dels nens». Tenir cura de les criatures també és important per

⁽⁴⁾S'utilitza el criteri de la «tercera persona» per a distingir les activitats productives de les que no ho són, és a dir, si una activitat es pot delegar a una altra persona es considerarà productiva.

als homes (1 hora i 46 minuts), tot i que dediquen més temps a «jardineria i atenció d'animals» (1 hora i 52 minuts).

- En el cas de les dones, també són força absorbents les activitats culinàries (1 hora i 33 minuts) i crida l'atenció que tenen més responsabilitat en el manteniment de la llar i en la confecció i preparació de la roba. Si se sumen les tres activitats, les dones hi dediquen 1 hora i 21 minuts més que els homes.

Es conclou, doncs, que també hi ha diferències significatives en el repartiment dels diferents treballs domèstics i de cures.

La discriminació laboral de les dones

Evidentment no es pot abordar un tema tan complex en tan poc espai; per tant, s'esbossaran només algunes de les desigualtats laborals més importants. Per ampliar-ne la informació es pot consultar Larrañaga, Jubeto i De la Cal (2012) o Larrañaga (2014), entre d'altres. Les dades d'aquest subapartat s'han extret de Larrañaga (2014), que analitza la discriminació laboral de les dones al conjunt de l'Estat espanyol.

Menys participació laboral: es constata que la fractura d'activitat entre dones i homes s'ha anat escurçant però que encara existeix. Cal recordar que la participació laboral de les dones ha estat fonamental per a la seva autonomia econòmica ja que, a banda de ser la font principal d'obtenció d'ingressos, la manca d'ocupació va més enllà de la pèrdua de renda: genera pèrdua d'identitat, frustració, depressió, etc. De les dades sobre participació laboral, destaca el fet que la fractura més gran de gènere es troba entre persones casades (10 punts) i la menor, entre persones separades o divorciades (0,3 punts); això concorda amb el fet que són les dones que viuen en parella les que més temps dediquen a les feines no remunerades. Per tant, els canvis en la vida familiar incideixen de manera diferent entre dones i homes.

Segregació ocupacional: per qüestió de gènere distingim entre dos tipus de segregació: la vertical i l'horitzontal. La vertical es coneix també com a «sostre de vidre» i fa referència a un mur invisible però infranquejable de procediments, estructures, relacions de poder, creences, etc., que dificulta l'accés de les dones a llocs de màxima responsabilitat. Entre els factors que mantenen aquest «sostre de vidre» destaquen la cultura organitzacional i les responsabilitats familiars.

Pel que fa a la presència de dones als consells d'administració de les grans empreses, segons la informació disponible al web de la CNMV el 2012, el percentatge de dones als consells de l'IBEX-35 és del 10%. El sector financer, on es concentra molt de poder i que és responsable, en bona mesura, del procés de finançament de l'economia que és a l'origen de la Gran Depressió. Però, molt més enllà d'aquesta elit, un problema molt més generalitzat i preocupant

Referència bibliogràfica

Benería, Lourdes; Sarasúa, Carmen. «Crímenes económicos contra la humanidad». *El País* (29 de març de 2001, disponible a internet).

per a les dones és que estan atrapades en el denominat «terra enganxifós», que es pot entendre com a les forces que mantenen les dones atrapades a la base de la piràmide econòmica (Torns i Recio, 2012).

Malgrat que les dones són presents a totes les branques, a l'Estat espanyol persisteix la segregació ocupacional o segregació horitzontal, entesa com la concentració de dones en un determinat nombre de professions/sectors que, a més, coincideixen en molts casos amb aquelles tasques considerades tradicionalment femenines (neteja, cura, educació...). Els sectors més importants per a l'ocupació de les dones són el comerç, la sanitat, l'educació, l'hostaleria i les tasques de la llar. En aquests cinc sectors es concentra el 59% de l'ocupació femenina. D'aquests, els més feminitzats són «tasques de la llar» (el 88% són dones), sanitat (77%) i educació (68%). No és casualitat que aquests siguin sectors clau en relació amb la cura.

Més precarietat: l'ocupació temporal és precària perquè és insegura i inestable. La temporalitat afecta una mica més les dones (25%) que els homes (23%). Les ocupacions parcials també comporten sous parcials (els sous per hora són menors que els de les ocupacions a temps complet), adquisició parcial de drets socials (com ara jubilació o prestació per desocupació), escasses possibilitats de promoció, etc. El 2013 tenen ocupacions a temps parcial el 26% de les dones i el 8% dels homes i la parcialitat ha augmentat amb la crisi (el 2008 el pes de l'ocupació a temps parcial era del 23% en les dones i del 4% en els homes).

Menors salaris: sistemàticament i a tot arreu, els salaris de les dones són inferiors als dels homes. Hi incideixen múltiples factors, com la desigual valoració de llocs ocupats per uns i altres, la segregació ocupacional, l'antiguitat, el nombre d'hores treballades, etc. A l'Estat espanyol, les dades del 2011 indiquen que el salari mitjà anual dels homes és de 25.668 € i el de les dones, de 19.768 € (un 23% menor). És a dir, o si els homes cobren 100, les dones cobren 77.

Salari mitjà anual

Es considera que per mesurar les desigualtats salarials és millor utilitzar el salari-hora. S'opta pel salari anual sobretot perquè hi ha més informació, però també perquè es considera que és significatiu de cara a l'autonomia econòmica (Larrañaga, 2014, pàg. 95).

En aquest cas es conclou també que hi continuen havent diferències significatives en les condicions laborals de dones i homes.

3. Capitalisme neoliberal: crítiques i alternatives des de l'economia feminista

3.1. Capitalisme patriarcal

3.1.1. Introducció

Des de l'economia feminista es defensa que el capitalisme i el patriarcat no són sistemes separats que es relacionen entre si, sinó, més aviat, que actualment no es pot entendre el patriarcat sense el capitalisme i al revés, de manera que no existeix aquesta separació, motiu pel qual la terminologia adequada per a anomenar el sistema en què vivim és capitalisme patriarcal.

Algunes persones van més enllà i afegeixen que es tracta del capitalisme heteropatriarcal, atès que l'heteronormativitat és a la base del gènere i del patriarcat. Però podem també afegir altres adjectius a aquest sistema. El subjecte universal del capitalisme és un home blanc, burgès, adult, heterosexual, occidental i sense diversitat funcional.

Els estats del benestar i les societats occidentals es configuren al voltant d'aquesta figura, que presumptament és autònoma perquè no necessita cures i no té la responsabilitat de cuidar, i que està plenament disponible per al mercat laboral. En aquest sentit, es podria dir que el sistema en què ens trobem és el capitalisme heteropatriarcal, colonialista, capacitista –en referència al fet que les persones malaltes o amb diversitat funcional no tenen cabuda en aquest sistema– i segurament podríem anar sumant-hi més qualificatius. En el marc d'aquest text, per no estendre'ns i per a centrar-nos en l'eix de gènere, parlarem del capitalisme patriarcal.

Per a entendre aquest concepte de capitalisme patriarcal és bàsic comprendre com l'economia capitalista fa ús de la privatització, menyspreu, desvaloració i invisibilització del treball de cures i com es basa en la divisió sexual del treball. A continuació s'analitzen aquestes qüestions.

3.1.2. Treball de cures i esfera mercantil

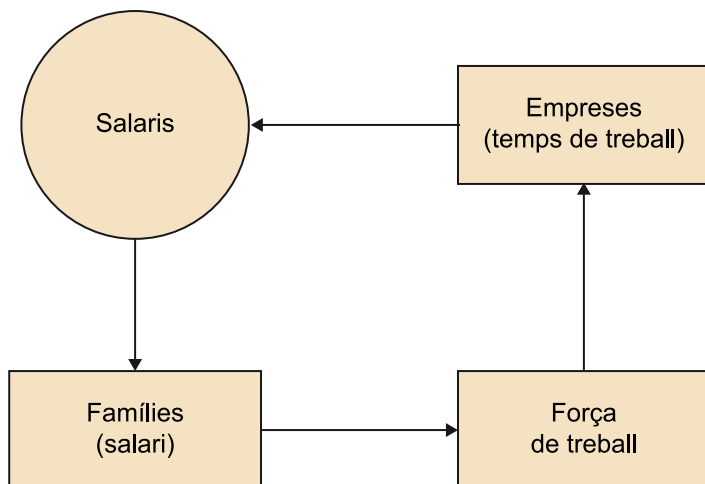
L'esfera mercantil de l'economia, que és l'única a la qual presta atenció la teoria econòmica tradicional, se'ns presenta com a autònoma. Tradicionalment se'ns ha mostrat el flux circular de la renda (vegeu el gràfic 1), segons el qual es dona un circuit harmoniós i autosuficient en què les empreses generen ingressos que es divideixen entre beneficis i salaris. Aquests salaris van a l'àmbit domèstic i

BBVA

Algunes economistes feministes es refereixen a aquest personatge com a BBVA (Capellín, 2005), que són les sigles de blanc, burgès, home (*varón*) i adult.

se suposa que són suficients per a reproduir i mantenir la força de treball, que entra a les empreses on es generen ingressos. El principal conflicte en aquesta esfera mercantil és el de capital/treball.

Gràfic 1. Flux circular de la renda.

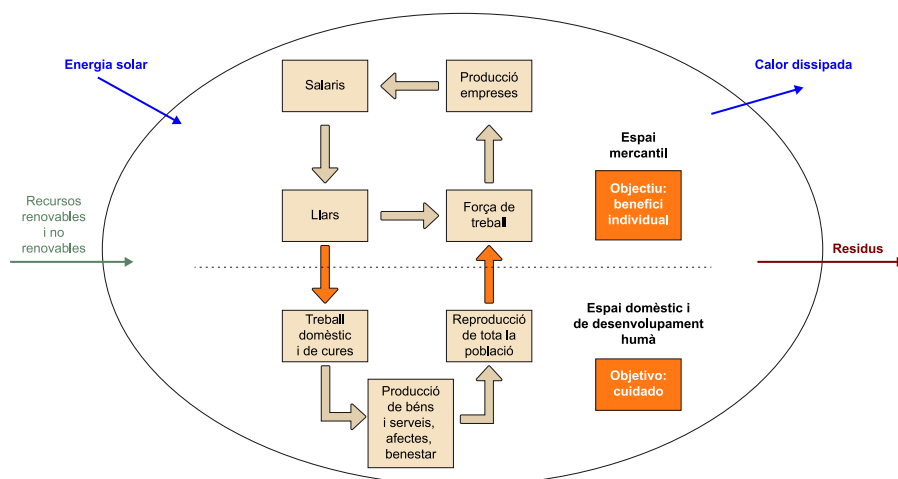

No obstant això, com s'ha anat veient, totes les persones necessitem cures, tant materials com emocionals, de manera que el salari, clarament, no és suficient per a mantenir-nos. No es té en compte, per tant, que els éssers humans depenem de les cures, principalment ofertes per les dones a les llars de forma gratuïta. Tampoc es considera la dependència que l'esfera mercantil té de l'ecosistema. És així com l'economia feminista parla de la «falsa autonomia del sector masculí de la població» (Carrasco, 2006b) o de la fal·làcia del «treballador xampinyó», que és definit per Amaia Pérez Orozco com

«aquell que brota tots els dies i està plenament disponible per al mercat, sense necessitats de cures pròpies ni responsabilitats de cures alienes, i desapareix un cop fora de l'empresa» (2010, pàg. 137, traducció pròpia).

El següent gràfic del flux circular de la renda ampliat il·lustra com el treball domèstic sosté l'esfera mercantil de l'economia.

Gràfic 2. Flux circular de la renda ampliada.

Font: traducció i adaptació de Carrasco (2001) i Picchio (2001).

L'economia feminista ens mostra que és necessària la part inferior del gràfic, de tal manera que els salaris van a l'esfera domèstica on es produeixen una sèrie de béns i serveis (alimentació, vestit, manteniment de la llar, suport emocional) que són necessaris per a la reproducció de tota la població, inclosa la força de treball necessària per a la producció de mercaderies. La principal tensió en aquesta esfera és la divisió sexual del treball. D'altra banda, a més de menester el treball de cures, necessitem els recursos procedents de la natura, tenint en compte la nostra ecodependència, i alterem també el medi ambient a través de les nostres activitats socials i econòmiques.

Per tant, l'economia feminista visibilitza que el capitalisme neoliberal descansa sobre el treball de cures realitzat principalment per dones (Benería, 2003; Bosch, Carrasco i Grau, 2005; Carrasco, Borderías i Torns, 2011; Carrasco, 2001, 2003; Pérez Orozco, 2006; Picchio, 1999). El treball mercantil i la producció capitalista deuen la seva existència a la feina feta des de les llars, sense la qual la seva continuïtat seria impossible. En primer lloc, aquest treball és el que permet sostenir la vida humana i, per tant, és imprescindible per a la reproducció de la força de treball. En segon lloc, el fet que es realitzi principalment de forma gratuïta fa possible que els salaris no incloguin el cost de la cura dels treballadors i treballadores. Les empreses capitalistes són incapaces de remunerar el total de la reproducció de la força de treball, alhora que disposen de persones amb les capacitats necessàries per a treballar adquirides a través de les cures realitzades a les llars (Carrasco i altres, 2014). Paguen, per tant, una força de treball molt per sota del seu cost. I en tercer i últim lloc, en no assumir-se com un assumpte social i en ser resolt en l'àmbit de la llar per les dones, es dona una desresponsabilització de l'Estat i de les empreses pel treball de cures.

Així doncs, el capitalisme no només se sosté en el treball de cures, sinó que utilitza el fet que estigui menyspreat, invisibilitzat, que sigui gratuït i que es resolgui de forma privada a les llars, principalment a través del treball gratuït de les dones. Per tant, necessita el patriarcat, que és intrínsec al capitalisme. La

divisió sexual del treball i el menyspreu d'un treball realitzat per les dones són possibles gràcies al sistema patriarcal. És per aquest motiu que s'afirma que el sistema econòmic i social en què vivim és el capitalisme patriarcal.

3.1.3. Explotació: més enllà del treball mercantil

Des d'aquesta perspectiva es pot resignificar el concepte d'explotació. Tradicionalment, des de la teoria marxista, s'ha entès l'explotació únicament vinculada al treball mercantil. Des d'aquesta òptica, s'ha visibilitzat la tensió existent en el sistema capitalista entre capital i treball remunerat.

Tenint en compte l'ús que l'economia capitalista fa del treball de cures, es pot afirmar que aquesta pot funcionar perquè explota aquest treball. Un dels pilars sobre els quals es recolza el capitalisme és l'espoli o el que David Harvey (2004) anomena *acumulació per desposseïció*, que significa arrabassar a una persona o a un col·lectiu alguna cosa que els pertany. En el cas que ens ocupa, amb el sistema capitalista patriarcal es dona una acumulació per desposseïció de les bases que sostenen la vida de les persones, és a dir, del treball de cures realitzat principalment per les dones. Per tant, el capital explota el treball de les dones en un sentit anàleg a l'explotació de treballadors i treballadores en la producció capitalista (Carrasco i altres, 2014).

3.2. Globalització neoliberal i conflicte capital-vida

3.2.1. Introducció

El vincle entre capitalisme i patriarcat adquireix una escala internacional emmarcada en la globalització neoliberal, que està basada en una economia de mercat capitalista amb una expansió dels mercats transnacionals. Tot i que aquesta transnacionalització dels mercats es remunta a èpoques anteriors, és a partir dels anys vuitanta del segle anterior que es comença a parlar d'aquest fenomen, en un marc d'intensificació de les relacions internacionals (Benería, 2003).

Des de l'economia feminista s'ha visibilitzat com, de nou, les polítiques neoliberals globals han utilitzat el treball de cures i han aprofitat les desigualtats inherents al seu menyspreu, invisibilització, privatització i feminització. A més, aquestes polítiques suposen un empitjorament de la lògica d'acumulació capitalista, ja que impliquen la revaloració de la recerca del màxim benefici individual enfront de la recerca del benestar propi del treball de cures. Les mesures emmarcades en la globalització neoliberal han debilitat els estats del benestar i han donat èmfasi a les polítiques de lliure mercat, i, més recentment, a una economia especulativa basada en la liberalització dels mercats financers. Als

països del sud, amb estats del benestar en desenvolupament, la privatització i les polítiques de lliure mercat van fer que quedés més allunyada la prioritat de la protecció social.

En aquest apartat analitzarem des d'una perspectiva feminista, en primer lloc, les polítiques d'ajustament estructural aplicades als països del sud a partir dels anys vuitanta, emmarcades en aquest procés de globalització neoliberal. En segon lloc, mostrarem l'atac a la vida que suposen aquestes polítiques. Al següent apartat, ens aturarem en la crisi financera i les mesures preses, que han afectat també els països del nord, de tal manera que veurem com globalment les polítiques neoliberals se sustenten sobre el treball de cures privatitzat, feminitzat i menyspreat, alhora que provoquen un atac a la vida. Per acabar, visibilitzarem altres crisis, com la crisi de cures i les solucions adoptades per a fer-hi front, que ha implicat la contractació de treballadores de la llar fonamentalment immigrades, fet que suposa que la divisió sexual del treball adquireix una dimensió internacional.

3.2.2. Polítiques d'ajustament estructural

Les crisis del deute extern de finals dels setanta i principis dels vuitanta als països del sud van donar lloc a la sol·licitud de préstecs lligats a l'adopció de mesures dictades pels organismes multilaterals del Consens de Washington – com són el Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial – amb la participació de bancs comercials internacionals i dels països més rics sota el lideratge dels Estats Units (Benería, 2003). El 1982 Mèxic anuncia que no pot tornar el deute, de manera demana un préstec lligat al primer paquet d'ajustament estructural. Aquest paquet es va convertir en un model que va anar estenent-se a països de l'Amèrica Llatina i de l'Àfrica que enfrontaven crisis financeres similars. Així neixen els programes d'ajustament estructural (PAE), que van ser eines clau del procés de globalització neoliberal induït als països del sud des de la dècada dels 80.

Aquests programes incloïen mesures neoliberals com l'obertura de les economies a les empreses estrangeres, la disminució en despesa social o l'eliminació de subsidis. La seva aplicació va generar problemes econòmics i socials que es van traduir en un increment de la desocupació, la promoció de la producció agrícola per a l'exportació, el tancament d'empreses locals o la disminució en la provisió pública de salut, educació i cures en general (Sassen, 2003). El pagament dels interessos i el capital del deute van esgotar els recursos públics, fet que va portar els governs a restringir la despesa i privatitzar serveis.

Aquestes mesures no van afectar de la mateixa manera tota la població, i van provocar un increment dels índexs de pobresa i de les desigualtats de renda. A més, diversos estudis van mostrar que els efectes dels PAE no havien estat neutrals pel que fa al gènere. Des d'una perspectiva feminista assenyalen que aquests programes aprofiten el treball de cures realitzat principalment a les llars i comporten una sobrecàrrega més gran per a les dones. Els PAE

s'emmarquen en el capitalisme patriarcal, que no només provoca desigualtats de gènere, sinó que se sosté en aquestes a través, entre altres coses, d'un procés d'acumulació per desposseïció del treball de cures.

Diverses autores apunten, en primer lloc, al fet que el treball de cures és pres com donat pels organismes multilaterals. Les retallades en les despeses socials derivades d'aquests programes van ser compensades amb un increment del temps dedicat per les dones a aquest treball a les llars. Aquest és el cas de la disminució de la despesa en salut o en educació fomentada pels PAE, que van traslladar serveis que eren públics a l'esfera privada (Elson, 1995; Cagatay, Elson i Grown, 1995). Cal considerar que l'increment del treball de les dones no només es va produir a quantitativament sinó també qualitativament, amb una intensificació del treball domèstic i un encavalcament més gran entre activitats, cosa que pot repercutir en més sensacions d'estrès, així com en una disminució de la qualitat de les cures.

En segon lloc, es va incrementar també el temps que destinen les dones al treball comunitari com a conseqüència de la disminució dels recursos públics, com per exemple aquell destinat a serveis de manteniment d'escoles o d'instal·lacions sanitàries. Això té un impacte més gran en les dones, que són les principals proveïdores del manteniment de les llars i les administradores de la comunitat.

En tercer lloc, la menor disponibilitat de recursos econòmics a les llars d'ingressos baixos, derivada de l'increment de la pobresa generada per aquests programes, va fer que les dones realitzessin més activitats dirigides a la producció de béns i serveis per a l'autoconsum. Els estudis fets en aquests països des d'una òptica feminista revelen que es va produir una tendència a substituir béns que abans s'adquirien al mercat per productes realitzats a la llar (Floro, 1995). A més, les dones van haver d'incrementar també el temps destinat a comprar a un preu més baix (Moser, 1989; Benería, 1992). D'aquesta manera, el treball no remunerat de les dones actua com a amortidor de la disminució del consum en el mercat. Cal apuntar que les principals exigències de treball domèstic provoquen una pressió per a augmentar la participació de les nenes en aquest treball, la qual cosa pot afectar la seva educació.

Finalment, la manca d'alternatives d'ocupació per part dels membres de la llar va comportar un increment de la participació de les dones en el mercat laboral, sobretot en sectors precaris i en l'economia informal (Cagatay i Ozler, 1995). Diversos estudis mostren com la participació laboral de les dones en condicions precàries ha anat jugant un paper fonamental en el desenvolupament d'indústries i serveis intensius en mà d'obra de baixa qualificació, que aprofiten les desigualtats salarials i les menors oportunitats laborals de les dones per disposar de mà d'obra barata (Benería, 2003). Respecte a la participació en el sector informal, diversos estudis han mostrat que els PAE van fer que davant

d'una situació de dificultats econòmiques a la llar les dones busquessin estratègies com l'autoocupació en el sector informal, i van quedar fora de qualsevol protecció social (Benería i Feldman, 1992).

Per tant, les estratègies de supervivència de les llars durant els períodes d'ajustament estructural es tradueixen, bàsicament, en un increment del treball remunerat i no remunerat de les dones. Davant la pobresa i la disminució de serveis públics, les famílies –i dins seu les dones– passen a ser una font d'alternatives per a la supervivència. Les dones s'han vist especialment afectades perquè es veuen forçades a equilibrar el treball remunerat amb la subsistència i la producció domèstica per a satisfer les necessitats familiars. La implementació dels PAE va suposar una agudització de la privatització de la reproducció social en favor dels propietaris del capital. En aquest sentit, Diane Elson afirma que

«la reestructuració implica la subordinació de les cada vegada més activitats i persones a un càlcul del guany i la pèrdua financera i als capricis de les forces del mercat, amb els consegüents riscos de pèrdua de drets» (1995, pàg. 853).

En aquesta mateixa línia Magdalena León afirma que

«des de l'àmbit de la reproducció flueixen “subsidis” ocults cap al de la producció, provinents del treball per a la subsistència, la cura i el sosteniment de la vida en totes les seves formes [...]. Des d'aquesta perspectiva, sostenim que s'ha generat un deute amb les dones» (2010, pàg. 4).

Des d'aquest punt de vista les dones no serien les úniques especialment afectades pels PAE derivats de l'exigibilitat de devolució del deute extern, sinó que a més en serien creditores en haver realitzat contribucions econòmiques no retribuïdes. Aquest concepte de deute amb les dones pel treball de cures –també anomenat *deute patriarcal* o *deute de gènere*– sorgeix amb l'interès de visibilitzar tot el treball de cures que fan i han fet les dones històricament i que no reben en la mateixa proporció.

Amb la utilització del terme de deute es vol, d'una banda, mostrar que la responsabilitat social de cuidar és assumida sobretot per les dones, cosa que implicaria que la societat estaria en deute amb elles, i alhora fer emergir a través del concepte de deute els vincles entre els programes neoliberals i el treball de cures, ja que, com hem vist, les mesures per a la devolució del deute financer es traslladen a un increment del treball de cures assumit per les dones. També es tracta de qüestionar, en aquest sentit, qui deu a qui. Si ampliem la mirada més enllà dels límits del mercat, aquesta pregunta pren una altra dimensió.

Tanmateix, tot i la utilitat analítica i política d'utilitzar aquest terme de deute amb les dones, algunes autores han qüestionat que es tracti realment d'un deute (Carrasco i altres, 2014). Sostenen que la responsabilitat social de cuidar és assumida principalment per les dones, cosa que té tres dimensions relacionades entre si i que no es poden deslligar. En primer lloc, d'acord amb relacions patriarcals, aquesta assumptió deriva d'una imposició envers les do-

nes, que la prenen com una obligació moral. Des d'aquesta perspectiva no es podria parlar de deute, ja que no hi ha una obligació ni un acord que la part creditora (les dones) cobrin res per això. La societat no considera les cures com una qüestió col·lectiva. Si fos així, en el cas que les assumissin les dones això suposaria que la societat els estaria devent el treball que aquestes han realitzat. Però aquest no és el cas, sinó que el que succeeix és que la societat considera que les cures són una responsabilitat i obligació de les dones. No es tractaria, llavors, d'un deute, sinó d'una imposició sobre les dones.

La segona dimensió té a veure amb el fet que les dones atorguen un valor a les cures que fa que les considerin quelcom positiu i necessari per a sostenir la vida, de tal manera que les assumeixen com una donació. Des d'aquesta perspectiva, les dones entreguen més cures de les que reben. En ser una donació, tampoc no hi ha cap tipus d'acord de devolució i no es genera un deute.

Per acabar, en relació amb la tercera dimensió, l'assumpció privada i feminitzada de les cures sosté el capitalisme patriarcal, tal com hem anat veient al llarg d'aquest apartat. En aquest sentit, la responsabilitat social de cuidar queda assumida per les dones com una forma d'apropiació d'aquest treball per part del capital. El capital s'apropia d'aquest treball, se'l queda, sense esperar retornar res a canvi. No obstant això, les demandes i els qüestionaments polítics situats al voltant del terme de deute amb les dones pel treball de cures segueixen sent rellevants, tot i que no és ben bé un deute.

3.2.3. El conflicte capital-vida en el capitalisme patriarcal neoliberal

El sistema capitalista està centrat en la maximització del benefici individual. *L'homo economicus* és el personatge simbòlic d'aquest sistema i està guiat per una recerca egoista del propi benefici. L'expansió d'un sistema econòmic i social com el capitalista, centrat únicament en l'obtenció del màxim benefici individual sense tenir en compte les persones ni la natura, té efectes devastadors per a les condicions de vida i per al medi ambient. És la lògica del capital i de *l'homo economicus* la que genera aquestes conseqüències, que se'ns presenten com a errors circumstancials, quan en realitat són sistèmiques (Carrasco i Tello, 2011). Sota aquesta lògica, les persones no són un fi en si mateix, sinó que són considerades com a mitjans al servei de la producció capitalista. Els objectius socials, polítics i econòmics no es dirigeixen a la reproducció social i a la consecució d'unes condicions de vida adequades per a tota la població, i en són un exemple clar les mesures anomenades d'austeritat preses des de l'inici de la crisi. Es produeix, d'aquesta manera, la contradicció que els éssers humans vivim d'esquena a la nostra pròpia supervivència (Herrero, 2012). Els efectes del capitalisme sobre les condicions de vida i la natura són considerats com a meres externalitats (Carrasco, 2009).

Aquesta lògica capitalista és contraposada a la lògica de la vida que guia el treball de cures i que és, al seu torn, necessària per a la producció capitalista en els processos de reproducció i de sostenibilitat de la vida humana. En paraules d'Amaia Pérez Orozco:

Mirant el sistema socioeconòmic des d'una perspectiva que situï en el centre la sostenibilitat de la vida, es percep clarament «una profunda contradicció [...]. D'una banda, trobem una lògica d'acumulació, en la qual la satisfacció de necessitats es dona en la mesura en què això permet generar beneficis monetaris i acumular capital. D'altra banda, una lògica que podríem denominar de “sostenibilitat de la vida”, dirigida a la generació directa de benestar i valors d'ús [...]» (2006, pàg. 16-17).

La contraposició de lògiques comporta la impossibilitat de satisfer totes dues alhora, de manera que el conflicte es resol concedint prioritat a una de les dues, és a dir, a l'acumulació de capital. El sosteniment de la vida no és considerat, d'aquesta manera, un problema social per al sistema capitalista, i queda relegat a l'àmbit domèstic, al privat i sota la responsabilitat femenina. La tensió resultant entre lògiques és viscuda i absorbida sobretot per les dones com a responsables socials de les cures. L'economia feminista aposta per descentrar els mercats i l'acumulació capitalista i passar a un sistema en què la vida estigui al centre.

3.3. Crisi multidimensional

3.3.1. Crisi financera

Quan va esclatar la crisi financera el 2007, es van anar aplicant retallades que, com desenvoluparem en aquest apartat, han agreujat l'explotació del treball de cures. Tot i que en un primer moment de la crisi es van assenyalar sobretot els efectes pel que fa a l'ocupació de sectors masculinitzats, com el de la construcció, la seva evolució i les mesures adoptades van comportar que, de nou, les dones estiguessin especialment afectades per aquesta crisi. Deixant el treball mercantil de banda –que és el que ha tingut més preocupació mediàtica i política–, diverses autores han assenyalat les conseqüències de les mesures d'austeritat en l'increment de la feina realitzada a les llars principalment per dones, en haver de substituir els serveis que abans oferia l'Estat (Ezquerria, 2012; Gálvez, 2013; Pérez Orozco, 2010; Martínez i Casanueva, 2010).

Per al cas de l'Estat espanyol, se'n poden trobar alguns exemples, com la suspensió de la contribució estatal per al Pla Educa 3 de llars d'infants públiques; la disminució de les prestacions de la Llei 39/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència; les retallades en sanitat, o l'enaltiment de la família com a amortidora dels efectes negatius de la crisi i les retallades, cosa que suposa un pes més gran per a les dones. A això s'hi afegeix el fet que uns menors ingressos a la llar comporten haver de substituir béns i serveis anteriorment adquirits en el mercat, i això provoca un augment del treball de cures. Per exemple: menjar

menys fora de casa, que nenes i nens mengin a casa i no al menjador escolar, deixar de dur els infants a les escoles bressol, cuidar les àvies i avis a casa o deixar de contractar cuidadores, etc.

Tal com va succeir en el cas dels PAE aplicats als països del sud des de la dècada dels 80, la crisi financera al nord ha vingut acompanyada de mesures d'austeritat tendents a garantir la devolució del deute als seus creditors. Davant la por que els mercats internacionals no puguin recobrar els diners que van prestar a la banca espanyola per a finançar la bombolla immobiliària i l'Estat per a refinançar el dèficit fiscal, exerceixen pressió sobre el sector públic perquè aquest ajudi la banca i en realitzi un sanejament públic. En el cas del rescat del sector bancari, es passa d'un deute privat a un deute públic. El pagament del deute se situa per sobre de l'obligació de satisfer les necessitats socials bàsiques. Prova d'això en va ser la reforma constitucional de setembre de 2011, que establia que el pagament del deute gaudiria de prioritat absoluta. Al seu torn, les reformes neoliberals resultants inclouen més avantatges per al sector privat, com són les reformes liberals o els processos de privatització (Fresnillo, 2013).

Aquestes mesures relacionades amb l'assegurament de la devolució del deute financer tant públic com privat comporten, de nou, un augment de l'explotació del treball de cures. Les retallades associades a l'exigibilitat de la devolució del deute se sostenen en la divisió sexual del treball. El deute financer es traspassa a una càrrega més gran per a les dones i, sobretot, per a aquelles que parteixen d'una pitjor condició socioeconòmica.

A més, les mesures adoptades després de l'inici de la crisi financera provoquen un agreujament del conflicte capital-vida. Com veurem en el següent apartat, l'economia feminista aposta per situar la vida al centre, mentre que el capitalisme patriarcal té com a finalitat la maximització del benefici individual, i la vida és un mitjà per a tal fi més que un fi en si mateix. El capitalisme patriarcal ataca la vida, humanament i àmpliament. Les retallades aplicades després de la crisi mostren aquest atac i una centralitat cada vegada més gran del capital. Respecte a aquesta centralitat, l'exemple anterior sobre la reforma constitucional és una bona mostra d'això. Pel que fa a l'atac a la vida, hem vist i viscut múltiples manifestacions d'aquest atac durant la crisi. De fet, algunes autores es refereixen a les mesures adoptades després de la crisi amb el terme d'*austericidi* (Gálvez, 2013), en al·lusió al deteriorament en les condicions de vida per a amplis sectors de la població com a conseqüència de les retallades en educació, sanitat i serveis socials, així com la precarització del mercat laboral i la disminució de garanties pel que fa a l'exercici de drets com l'accés a l'habitatge.

3.3.2. Crisi de cures

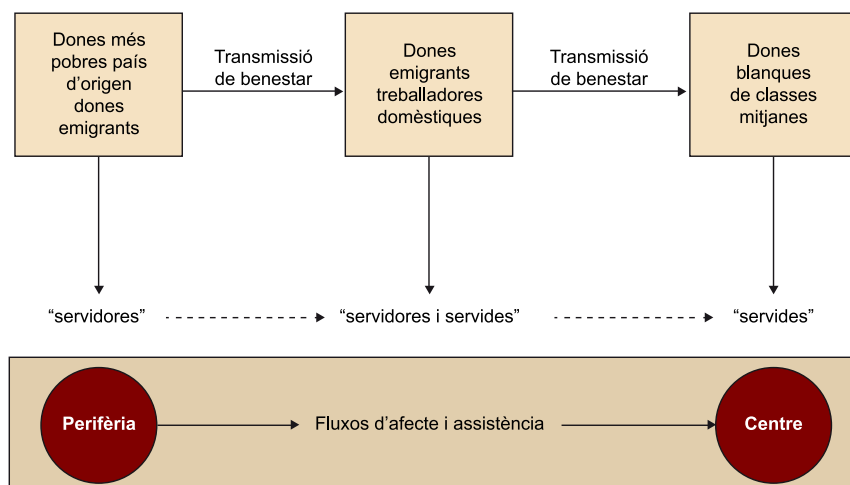
La importància atorgada a l'esfera mercantil invisibilitza altres crisis que des de fa temps s'estan assenyalant des de l'economia feminista i altres branques de l'economia crítica. La crisi de la reproducció social, la crisi ecològica o la crisi de cures són algunes d'aquestes crisis que queden ocultes i que no són objecte d'atenció mediàtica ni política. L'economia feminista s'ha ocupat d'analitzar i treure a la llum l'anomenada *crisi de cures*.

En les societats occidentals s'han produït una sèrie de fenòmens en les últimes dècades que han fet emergir les tensions derivades de la divisió sexual del treball. Quan aquesta opera de la forma establerta i les dones assumeixen pràcticament la totalitat del treball de cures, les tensions i desigualtats de gènere intrínseques a la divisió sexual del treball queden amagades a l'esfera domèstica. Els fenòmens que han provocat una crisi en la resolució tradicional de les cures són, d'una banda, la incorporació massiva i generalitzada de les dones al treball remunerat en les últimes dècades, sense que això s'hagi traduït, en general, en una resposta de repartiment de responsabilitats de cura amb els homes, els estats i les empreses. D'altra banda, s'han donat canvis demogràfics que han fet incrementar les necessitats de cures com són l'envelliment de la població. També han influït en aquesta crisi altres elements com els processos d'urbanització que dificulten la recepció de cures per part de les xarxes veïnals (Orozco, 2010). Per tant tenim, per un costat, que hi ha menys disponibilitat de persones que puguin dedicar-se a temps complet al treball de cures però, per l'altre, que hi ha una necessitat més gran de cures provocada per l'envelliment. És en aquest sentit que es considera que hi ha una crisi de cures. Aquesta crisi s'està veient agreujada per les retallades aplicades com a resposta a la crisi financera, que, com hem vist, suposen una menor dotació de serveis públics de cures.

Una de les estratègies que han fet servir les famílies de classes mitjanes i altes per a resoldre aquesta crisi de cures ha estat la d'externalitzar part del treball de cures mitjançant la contractació d'aquests serveis en el mercat. Aquesta estratègia permet evitar conflictes de gènere relacionats amb l'organització d'aquest treball i actuar com a amortidora d'aquesta crisi. Com a conseqüència, en les últimes dècades ha augmentat la demanda de serveis de cures en països com l'Estat espanyol, cosa que ha actuat com un estímul per a la migració de dones procedents de l'Amèrica Llatina, el Carib i l'Àsia, i aquest és un dels principals impulsors de la migració internacional laboral femenina (Benería, 2011). Aquests serveis són ocupats majoritàriament per dones immigrades tenint en compte la precarietat d'aquest tipus de feina, que provoca que siguin les persones amb menys oportunitats laborals i amb una situació de més vulnerabilitat socioeconòmica les que acabin acceptant aquest treball. A més, s'atribueixen a les dones immigrades estereotips ètnics que fa que se les vegi més aptes per a les cures, com són considerar que són més submises o més afectuoses i maternals (Solé, Parella i Cavalcanti, 2007; Yeates, 2005; Carbonero; 2013).

Les treballadores de la llar immigrades poden tenir en els seus països d'origen responsabilitats de cura, com fills o filles menors, que són en part transferides generalment a altres dones. Es conforma així el que es coneix com a cadenes globals de cures. Aquest terme va ser encunyat per Arlie Hochschild (2001) per a designar les relacions entre persones arreu del món basades en el treball de cures tant pagat com no pagat. Les famílies del nord transfereixen cures a les treballadores de la llar immigrades del sud que, al seu torn, transfereixen una part de les seves responsabilitats de cura a altres persones de la família, generalment dones, en el moment d'emigrar. No obstant això, continuen exercint el seu paper de cuidadores a distància, mantenint els vincles en origen des del país de destinació. Aspectes menys materials de les cures com són la preocupació, l'afecte o la transmissió de valors es continuen assumint a distància. Es conformen així les llars transnacionals, en les quals l'organització del benestar familiar traspasa les fronteres nacionals (Pérez Orozco, 2010). Es constitueixen xarxes internacionals en què les llars es van transferint cures, la qual cosa està marcada per desigualtats de gènere, ètnia, classe i origen. El següent gràfic mostra com es donen aquestes relacions de transferència de cures.

Gràfic 3. Cadenes globals de cures.

Font: Castelló, 2008.

Aquest concepte s'ha qüestionat, ja que es podria defensar que en realitat no són les llars dels països del nord les que transfereixen cures a altres cuidadores, ja que això suposaria assumir que les cures són un assumpte privat que ha de ser resolt per les llars. Es podria afirmar que és la societat en el seu conjunt (Estat, empreses, comunitat i famílies) qui transfereix aquestes cures. Si aquestes cures s'assumissin com una responsabilitat social compartida, no seria necessària la contractació d'aquests serveis. La privatització de les cures afavoreix la desresponsabilització de la societat en el seu conjunt. Aquestes cadenes relaxen la crisi de cures mitjançant l'elaboració de solucions individuals a problemes que són col·lectius. En paraules de Gioconda Herrera:

«En definitiva, si el capitalisme sempre s'ha basat en una divisió sexual en la qual les dones amb el seu treball reproductiu subsidien l'economia, el creixement del treball domèstic en mans de dones migrants en la globalització estaria expressant aquest procés a escala transnacional [...]. En comptes que els estats es responsabilitzin de la crisi de la cura, s'observa una divisió internacional que col·loca la càrrega sobre les més dèbils: les dones migrants. És a dir, des d'aquesta anàlisi de les polítiques econòmiques i les polítiques socials es pot sostenir que les famílies de classe mitjana que mercantilitzen la cura i, sobretot, les migrants que venen la seva força de treball estan subsidiant l'Estat i el creixement econòmic» (2011, pàg. 95).

Per tant, les cadenes globals de cures suposen anar un pas més enllà de la divisió sexual del treball. El capitalisme patriarcal descansa sobre la divisió sexual i internacional del treball, que aprofita i alimenta múltiples desigualtats a escala global. Les desigualtats de gènere, classe i origen són aprofitades i retroalimentades per aquest sistema.

3.4. Sostenibilitat de la vida, *buen vivir*, centrar la vida

Davant de l'aposta per l'acumulació del capital l'economia feminista aposta per la vida. L'atac a la vida del sistema capitalista patriarcal ha quedat emfatitzat i més visible amb les mesures neoliberals aplicades amb l'inici de la crisi financera. Aquestes mesures han fet emergir tensions relacionades amb la reproducció social, el benestar i fins i tot amb la perpetuació del sistema. Les tensions relacionades amb el benestar queden fora de l'anàlisi econòmica convencional, ja que se circumscriu únicament a allò que succeeix al mercat. En canvi, com hem vist, l'economia feminista amplia la mirada cap a altres esferes i es dirigeix cap a altres objectius. La reproducció social és un aspecte fonamental per a l'economia feminista i la seva aposta és que ens hem de dirigir cap a una societat centrada perquè, en primer lloc, tingui possibilitats reals de reproduir-se, i, en segon lloc, que aquesta reproducció es doni amb unes condicions de vida adequades per a tota la població, en condicions d'igualtat. És a dir, es tractaria en aquest sentit de reproduir-se però no de qualsevol manera (Carrasco i altres, 2014).

Per reproducció social entenem la perpetuació, permanència i supervivència de les nostres societats en el temps. Si no es donen unes condicions de reproducció, la societat no pot assegurar la seva continuïtat. Per tal que una societat es pugui mantenir en el temps ha de tenir possibilitats de reproduir a la seva població i també als béns i serveis necessaris per a la seva manutenció. D'altra banda, perquè aquestes possibilitats siguin perdurables s'han de considerar els processos de renovació dels recursos naturals, tenint en compte la seva disponibilitat per a les generacions futures.

L'anàlisi de la reproducció social des d'una òptica capitalista patriarcal no considera en quines condicions es reproduïx la societat. No s'atén a qüestions com quina vida es reproduïx ni sota quines relacions de poder i desigualtat (Sánchez, 2015). L'economia feminista, en canvi, dóna rellevància al fet que la societat tingui capacitats de reproduir-se garantint unes condicions de vida adequades per a tota la població. Per a referir-se a aquest concepte de condicions de vida adequada, s'utilitzen diferents termes i expressions com *qualitat de*

vida, benestar, vida digna, buen vivir (aquesta expressió té el seu origen en comunitats indígenes andines) o *vida que valgui la pena ser viscuda* (Pérez Orozco, 2011). S'ha estudiat i debatut àmpliament sobre què representen aquests termes, tot i que es tracta d'un debat inacabat. Algunes aportacions importants sobre aquest tema han estat l'estudi de les necessitats bàsiques, l'enfocament de les capacitats d'Amartya Sen (1985) i Martha Nussbaum (2003) o la idea de les capacitats de Max-Neef (1994). No ens podem aturar aquí a mostrar el contingut d'aquestes aportacions ni a definir què és una vida digna i quines necessitats o capacitats s'haurien de considerar sobre això, ja que es tracta d'una qüestió complexa, inacabada i extensa. De fet, en molts casos, aquests estudis han rebut crítiques perquè contenen biaixos etnocèntrics i androcèntrics. El benestar d'una població requereix satisfer necessitats tant materials com immaterials difícils d'acotar i definir, i que estan en continua construcció i adaptació. No obstant això, hi ha una sèrie de principis bàsics com són que no hi hagi explotació de cap tipus de relacions socials, la consideració de l'ecodependència i el reconeixement de la nostra interdependència, que fa que totes les persones necessitem cures (Picchio, 2001; Pérez Orozco, 2011; Carrasco i Tello, 2011).

Aquest concepte d'interdependència té relació amb la idea de vulnerabilitat, també treballada des de l'economia feminista. La dependència humana és una expressió de la nostra vulnerabilitat, i aquesta és una característica universal i intrínseca a l'ésser humà. És aquesta vulnerabilitat la que fa que tinguem necessitats físiques i emocionals que ens porten a necessitar la cura d'altres persones i dels béns que ens ofereix la natura. Som interdependents i ecodependents. Les nostres necessitats són tant de béns i serveis com d'afectes i relacions (Carrasco, 2001). Necessitem alimentar-nos de la mateixa manera que rebre afecte, tenir seguretat psicològica, aprendre a relacionar-nos, comunicar-nos o crear llaços humans. Les cures són bàsiques per a poder subsistir materialment però també per a socialitzar, tenir una identitat, aprendre un llenguatge o saber interactuar i viure en societat (Carrasco i Tello, 2011).

Per tant, el treball domèstic i de cures esdevé fonamental dins dels processos tant de reproducció social com que aquesta garanteixi unes bones condicions de vida. Aquest treball reproduceix la vida, que se situa en la base del sistema i és imprescindible per a la seva reproducció. El benestar de les persones tant material com emocional depèn, en gran mesura, d'aquest treball.

La idea de reproducció social incorporant els plantejaments relacionats amb les condicions de vida digna o del *buen vivir* ens porten cap a un concepte més ampli que és el de sostenibilitat de la vida humana (Bosch i altres, 2005; Carrasco, 2009; Herrero, 2012). Des de l'economia feminista es treballa aquest concepte, que remet a un procés multidimensional, històric, dinàmic i complex de reproducció i satisfacció de necessitats en continua adaptació (Picchio, 2001).

Podem assenyalar tres dimensions fonamentals de la sostenibilitat de la vida humana. En primer lloc, la sostenibilitat econòmica, que implica un equilibri entre producció i distribució o utilització social d'aquesta producció (Recio, 2010). En segon lloc, tenim la sostenibilitat ecològica, que té a veure amb la capacitat d'una societat per a recuperar allò que utilitza o degrada per tal que es pugui disposar dels recursos necessaris per al manteniment de les generacions futures. Finalment, la sostenibilitat humana i social, que implica que totes les persones puguin tenir una vida digna i satisfer les seves necessitats individuals i socials. En definitiva,

«la sostenibilitat de la vida s'entén com a procés que no només fa referència a la possibilitat real que la vida continuï –en termes humans, socials i ecològics–, sinó al fet que aquest procés signifiqui desenvolupar condicions de vida, estàndards de vida o qualitat de vida acceptables per a tota la població. Sostenibilitat que suposa, doncs, una relació harmònica entre humanitat i natura, i entre humans i humans. En conseqüència, serà impossible parlar de sostenibilitat si no va acompanyada d'equitat» (Bosch i altres, 2005, pàg. 322).

La sostenibilitat de la vida és una aposta política per a trencar amb les relacions de poder intrínseques a la reproducció social dins dels paràmetres del capitalisme patriarcal, ja que aquest, com hem vist, ataca la vida (Sánchez, 2015). Aquesta aposta implica prioritzar els treballs que es dirigeixen al benestar i la satisfacció de les necessitats materials, socials i afectives. El treball de cures, històricament invisibilitzat i assumit per les dones, queda revalorat des d'aquesta perspectiva de descentrar els mercats i centrar la vida.

Bibliografia

Bibliografia bàsica recomanada (apartat 1)

Carrasco, C. (2006). «La economía feminista: una apuesta por otra economía». Vara, María Jesús (coord.). *Estudios sobre género y economía*. Madrid: Akal, pàg. 29-62.

Carrasco, C. (ed.) (1999). *Mujeres y economía: nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.

Carrasco, C.; Borderías, C.; Torns, T. (editors) (2011). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

Picchio, A. (2001/1999). «Un enfoque macroeconómico “ampliado” de las condiciones de vida». A: Carrasco, Cristina (ed.). *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, pàg. 15-38.

Bibliografia bàsica recomanada (apartat 2)

Benería, L. (1999). «El debate inconcluso sobre el trabajo no remunerado». *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 118, núm. 3 (disponible a internet).

Carrasco, C. (2006). «La paradoja del cuidado: necesario pero invisible». *Revista de Economía Crítica*, núm. 5, pàg. 39-64 (disponible a internet).

Carrasco, C. (2008). «El tiempo y el trabajo desde la experiencia femenina». A: OPS-CEPAL-CSIC. *La economía invisible y las desigualdades de género. La importancia de medir y valorar el trabajo doméstico*. Washington: OPS, pàg. 229-244 (disponible a internet).

Dema, S.; Díaz, C. (2014). «Los sesgos de género en las encuestas oficiales sobre economía doméstica». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (REIS)*, núm. 148, pàg. 21-36 (disponible a internet).

Larrañaga, M. (2014). «Contando tiempos y descifrando trabajos en época de crisis». A: Carrasco, Cristina (ed.). *Con voz propia: La economía feminista como apuesta teórica y política*. Madrid: La Oveja Roja, pàg. 75-98.

Torns, T.; Recio, C. (2012). «Las desigualdades de género en el mercado de trabajo: entre la continuidad y la transformación». *Revista de Economía Crítica*, núm. 14, pàg. 178-202 (disponible a internet).

Bibliografia bàsica recomanada (apartat 3)

Benería, L. (2003/2005). *Género, desarrollo y globalización*. Barcelona: Editorial Hacer.

Bosch, A.; Carrasco, C.; Grau, E. (2005). «Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo». A: Tello, Enric, *La historia cuenta*. Barcelona: El Viejo Topo, pàg. 321-346.

Carrasco, C. (2001). «La sostenibilidad de la vida humana: ¿un asunto de mujeres?». A: *Mientras Tanto*, Icaria Editorial, 82, pàg. 43-70.

Ezquerria, S. (2012). «Acumulación por desposesión, género y crisis en el Estado español». *Revista de Economía Crítica*, 14 (2). (Disponible a internet).

Gálvez, L. (2013). «Una lectura feminista del austericidio». *Revista de Economía Crítica*, 15, pàg. 80-110. (Disponible a internet).

Herrera, G. (2011). «Cuidados globalizados y desigualdad social». *Nueva Sociedad*, núm. 233, pàg. 87-97.

Orozco, A. (2010). «Diagnóstico de la crisis y respuestas desde la economía feminista». *Revista de Economía Crítica*, núm. 9, pàg. 138. (Disponible a internet).

Referències bibliogràfiques

Amoroso, M. I. i altres (2003). *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Icaria: Barcelona.

Becker, G. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.

Benería, L.; Feldman, S. (editors) (1992). *Enequal Burden. Economic Crises, persistent poverty and women's work*. Boulder: Westview Press.

Benería, L. (1992). «The Mexican Debt Crisis: Restructuring the Economy & the Household. Lourdes». A: Benería, Lourdes; Feldman, Shelley (editors). *Enequal Burden. Economic Crises, persistent poverty and women's work*, pàg. 83-104. Boulder: Westview Press.

Benería, L. (2003). «Introducción. La mujer y el género en la economía: un panorama general». A: De Villota, Paloma, *Economía y género. Macroeconomía, política fiscal y liberalización. Análisis de su impacto sobre las mujeres*. Barcelona: Icaria Editorial, pàg. 23-74.

Benería, L. (2003/2005). *Género, desarrollo y globalización*. Barcelona: Editorial Hacer.

Benería, L. (2008). «The crisis of care, international migration, and public policy». *Feminist Economics*, 14 (3), pàg. 1-21.

Benería, L. (2011). «Crisis de los cuidados, migración internacional y políticas públicas». A: Carrasco, Cristina; Borderías, Cristina; Torns, Teresa (editors). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid: Los libros de la Catarata, pàg. 359-389.

Bosch, A.; Carrasco, C.; Grau, E. (2005). «Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo». A: Tello, Enric (2005), *La historia cuenta*, Mataró: El Viejo Topo, pàg. 321-346.

Cagatay, N.; Grown, C.; Elson, D. (1995). «Introduction». *World Development*, 23 (11), pàg. 1827-1836.

Cagatay, N.; Ozler, S. (1995). «Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-Term Development and Structural Adjustment». *World Development*, 23 (11), pàg. 1883-1894.

Carbonero, M. A. (2013). «Cuidado, domesticidad y colonialidad. Las mujeres latinoamericanas cuidadoras en Mallorca (España)». Comunicació presentada al VI Congrés Català/Internacional de Sociologia.

Carrasco, C. (1991). *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Colección Tesis Doctorales. Madrid.

Carrasco, C. (2001). «La sostenibilidad de la vida humana: ¿un asunto de mujeres?». A: *Mientras Tanto*. Icaria Editorial, 82, pàg. 43-70.

Carrasco, C. (2003). «¿Conciliación? No, gracias. Hacia una nueva organización del tiempo y del trabajo». A: Amoroso i altres. *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Barcelona: Icaria, pàg. 16-34.

Carrasco, C. (2006a). «La economía feminista: una apuesta por otra economía». Vara, María Jesús (coord.). *Estudios sobre género y economía*, Madrid: Akal, pàg. 29-62.

Carrasco, C. (2006b). «La paradoja del cuidado: necesario pero invisible». *Revista de Economía Crítica*, núm. 5, pàg. 39-64 (disponible a internet).

Carrasco, C. (2008). «El tiempo y el trabajo desde la experiencia femenina». A: OPS-CEPAL-CSIC, *La economía invisible y las desigualdades de género. La importancia de medir y valorar el trabajo doméstico*. Washington: OPS, pàg. 229-244 (disponible a internet).

Carrasco, C. (2009). «Mujeres, sostenibilidad y deuda social». *Revista de Educación*, número extraordinario 2009, pàg. 169-191.

Carrasco, C. i altres (1997). *Mujeres, trabajos y políticas sociales: una aproximación al caso español*. Serie Estudios, núm. 51. Madrid: Instituto de la Mujer.

Carrasco, C. i altres (2004). *Trabajo con mirada de mujer*. Madrid: Consejo Económico y Social.

Carrasco, C.; Borderías, C.; Torns, T. (2011). «Introducción. El trabajo de cuidados: antecedentes históricos y debates actuales». A: Carrasco, Cristina; Borderías, Cristina; Torns, Teresa (editors). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid: Los Libros de la Catarata, pàg. 13-96.

Carrasco, C.; Díaz, C.; Marco, I.; Sánchez, M.; Ortiz, R. (2014). «Expolio y servidumbre: apuntes sobre la llamada deuda de cuidados». *Revista de Economía Crítica*, 18 (2).

- Carrasco, C.; Tello, E.** (2011). «Apuntes para una vida sostenible». A: Maria Freixanet (coord.) *Sostenibilitats. Polítiques públiques des del feminisme i l'ecologisme*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, pàg. 11-54.
- Castelló, L.** (2008). «La mercantilización y mundialización del trabajo reproductivo. El caso español». Comunicació presentada a les XI Jornades de Economia Crítica.
- Dalla Costa, M.** (1975). «Las mujeres y la subversión de la comunidad». A: Dalla i James, *El poder de la mujer y la subversión de la comunidad*. Madrid: Siglo XXI.
- Delphy, C.** (1982). *Por un feminismo materialista. El enemigo principal y otros textos*. Barcelona: Lasal.
- Durán, M. A.** (1999). *Los costes invisibles de la enfermedad*. Madrid: Fundación BBVA.
- Einsenstein, Z.** (1980). «Hacia el desarrollo de una teoría del patriarcado capitalista y el feminismo socialista». A: Einsenstein, Zillah (comp.), *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*. México: Siglo XXI, pàg. 15-47.
- Elson, D.** (1995). «Gender awareness in modeling structural adjustment». *World Development*, 23 (11), pàg. 1851-1868.
- Engels, F.** (1884/2012). *El origen de la familia, la propiedad privada y el estado*. Marxists Internet Archive (disponible a internet).
- Ezquerria, S.** (2012). «Acumulación por desposesión, género y crisis en el Estado español». *Revista de Economía Crítica*, 14 (2). (Disponible a internet).
- Fresnillo, I.** (2013). «Presupuestos 2013: todo lo que esconde la deudocracia». *Observatorio de la Deuda en la Globalización*. Boletín Noviembre-Diciembre 2013.
- Floro, M. S.** (1995). «Economic restructuring, gender and the allocation of time». *World Development*, 23 (6), 1913-1929.
- Gálvez, L.** (2013). «Una lectura feminista del austericidio». *Revista de Economía Crítica*, 15, pàg. 80-110. (Disponible a internet).
- Hartman, H.** (1980). «Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos». A: Einsenstein, Zillah (comp.), *Patriarcado capitalista y feminismo socialista*. México: Siglo XXI, pàg. 186-221.
- Harvey, D.** (2004). *El nuevo imperialismo*. Madrid: Akal.
- Heather-Bigg, A.** (1894). «The Wife's Contribution to Family Income». *The Economic Journal*, vol. 4, núm. 13, pàg. 51-58.
- Herrera, G.** (2011). «Cuidados globalizados y desigualdad social». *Nueva Sociedad*, núm. 233, pàg. 87-97.
- Herrero, Y.** (2012). «Propuestas ecofeministas para un sistema cargado de deudas». *Revista de Economía Crítica*, 13, pàg. 30-54.
- Himmelweit, S.** (1995). «The Discovery of "Unpaid Work": The Social Consequences of the Expansion of "Work"». *Feminist Economics*, 1(2), pàg. 1-19.
- Himmelweit, S.** (2002). «Making Visible the Hidden Economy: The Case for Gender-Impact Analysis of Economic Policy». *Feminist Economics*, 8(1), pàg. 49-70.
- Hochschild, A.** (2001). «Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional». A: Hutton, Will; Giddens, Anthony (coord.). *En el límite: la vida en el capitalismo global*. Barcelona: Tusquets Editores, pàg. 197-208.
- Humphries, J.; Rubery, H.** (1984). «The Reconstitution of the Supply Side of the Labour Market: the Relative Autonomy of Social Reproduction». *Cambridge Journal of Economics*, vol. 8 (4), pàg. 331-346.
- Izquierdo, M. J.** (1998). *El malestar en la desigualdad*. Madrid: Cátedra.
- Larrañaga, M.** (2014). «Contando tiempos y descifrando trabajos en época de crisis». A: Carrasco, Cristina (ed.), *Con voz propia: La economía feminista como apuesta teórica y política*. Madrid: La Oveja Roja, pàg. 75-98.

- Larrañaga, M.; Jubeto, Y.; De la Cal, M. L.** (2012). «La diversidad de los modelos de participación laboral de las mujeres en la UE 27». *Lan Harremanak*, núm. 25, pàg. 291-327.
- León, M.** (2010). «Deudas y crisis: aproximaciones feministas desde el Sur». Comunicació presentada a "Encuentro: Feminismos en la agenda del desarrollo". Bilbao, HEGOA ACSUR.
- Martínez, A.; Casanueva, A.** (2010). «La crisis en femenino plural». *Revista de Economía Crítica*, 9 (1), pàg. 53-74.
- Marx, K.** (1867/1983). *El Capital*. Madrid: Siglo XXI Editores.
- Max-Neef, M.** (1994). *Desarrollo a escala humana*. Barcelona: Icaria.
- Moser, C.** (1989). «The impact of recession and adjustment policies at the micro-level: low income women and their households in Guayaquil, Ecuador». A: UNICEF, *The invisible adjustment. Poor women and the economic crisis*. Nova York: UNICEF.
- Nussbaum, M.** (2003). «Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice». *Feminist Economics*, 9 (2-3), pàg. 33-59.
- Pateman, C.** (1983/1996). «Críticas feministas a la dicotomía público/privado». A: Castells, Carmen (comp.). *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós.
- Pérez Orozco, A.** (2006). *Perspectivas feministas en torno a la economía: el caso de los cuidados*. Madrid: Consejo Economico y Social, Colección Estudios.
- Pérez Orozco, A.** (2010). «Diagnóstico de la crisis y respuestas desde la economía feminista». *Revista de Economía Crítica*, núm. 9, pàg. 138. (Disponible a internet).
- Pérez Orozco, A.** (2011). «Crisis multidimensional y sostenibilidad de la vida». *Investigaciones feministas: papeles de estudios de mujeres, feministas y genero*, núm. 2, pàg. 29-53.
- Pérez Orozco, A.** (2014). «Del trabajo domestico al trabajo de cuidados». A: Carrasco, Cristina (ed), *Con voz pròpia: La economía feminista como apuesta teòrica y política*. Madrid: La Oveja Roja.
- Picchio, A.** (1992). *Social Reproduction: the Political Economy of the labour market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Picchio, A.** (1999). «Visibilidad analítica y política del trabajo de reproducción social». A: Carrasco, Cristina (ed.), *Mujeres y Economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria editorial, pàg. 201-242.
- Picchio, A.** (2001). «Un enfocament macroeconòmic "ampliat" de les condicions de vida». A: Carrasco, Cristina (ed.) (2001), *Tiempos, trabajos y genero*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Picchio, A.** (2005). «La economía política y la investigación sobre las condiciones de vida». A: Cairó y Mayordomo (comp.). *Por una economía sobre la vida*. Barcelona: Icaria.
- Recio, A.** (2010). «Capitalismo español: la inevitable crisis de un modelo insostenible». *Revista de Economía Crítica*, núm. 9, pàg. 198-222.
- Reid, M.** (1934). *The Economics of Household Production*. Nova York: John Wiley.
- Sánchez Cid, M.** (2015). «De la reproducción económica a la sostenibilidad de la vida: la ruptura política de la economía feminista». *Revista de Economía Crítica*, núm. 19, pàg. 58-76.
- Sassen, S.** (2003). *Contra geografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Sen, A.** (1985). *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North Holland.
- Solé, C. (dir.); Parella, S.; Cavalcanti, L.** (2007). *Los vínculos económicos y familiares transnacionales. Los inmigrantes ecuatorianos y peruanos en España*. Bilbao: Fundación BBVA.
- Torns, T.; Recio, C.** (2012). «Las desigualdades de género en el mercado de trabajo: entre la continuidad y la transformación». A: *Revista de Economía Crítica*, 14/2, pàg. 178-202.
- Yeates, N.** (2005). «Global care chains: a critical introduction». A: *Global Migration Perspectives*, núm. 44.